





**T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI  
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI**

**PEYGAMBERİMİZ İMAN VE İSTİKAMET**

Genel Yayın No: **2467**

Halk Kitapları: **703**

Yayın Yönetmeni: **Cafer Tayyar DOYMAZ**

Yayın Koordinatörü: **Yunus YÜKSEL**

Editör: **Dr. Rukiye AYDOĞDU DEMİR**

Tashih: **Ali AYGÜN**

Grafik & Tasarım: **Ali YÜCEER**

Baskı: **Tek Ses Matbaacılık**

Kazım Karabekir Cad. Kültür İşhanı 7/11-60

İskitler Altındağ / ANKARA

(0 312) 341 66 19

1. Baskı, Ağustos 2023

2023-06-Y-0003-2467

Sertifika No: 12930

ISBN: 978-625-435-583-7

Eser Yayın Kurulu Kararı: 10.08.2023/63

© Diyanet İşleri Başkanlığı

**İletişim**

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü

Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı

Tel: (0 312) 294 43 93 Faks: (0 312) 294 42 57

e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

# PEYGAMBERİMİZ İMAN VE İSTİKAMET



# İÇİNDEKİLER

- 7 ÖN SÖZ  
*Prof. Dr. Ali ERBAŞ*
- 11 HZ. MUHAMMED'İN İSTİKAMETİNİN  
YÜZYILLAR SÜREN YOL GÖSTERİCİLİĞİ  
*Prof. Dr. Mevlüt UYANIK*
- 23 KUR'AN-I KERİM'DE İSTİKAMET:  
AHLAKIN KESİŞME NOKTASI  
*Prof. Dr. Şehmus DEMİR*
- 35 İSTİKAMET REHBERİ OLARAK  
PEYGAMBER EFENDİMİZ (sas)  
*Prof. Dr. Casim AVCI*
- 53 İSTİKAMET ÖNDERİ  
HZ. PEYGAMBER'İN HAYAT İLKELERİ  
*Prof. Dr. Gürbüz DENİZ*
- 63 "ALLAH'A İNANDIM DE! SONRA DA  
DOSDOĞRU OL!" HADİSİ BAĞLAMINDA  
İSTİKAMET ÜZERE OLMAK  
*Doç. Dr. Hüseyin AKYÜZ*

- 75 İNSANA İSTİKAMET KAZANDIRAN  
YÜKÜMLÜLÜK: İBADETLER  
*Dr. Abdülkadir ERKUT*
- 87 İSTİKAMETTEN UZAKLAŞMA  
VE DİNİ SAVRULMA  
*Prof. Dr. Mustafa ÜNVERDİ*
- 109 BİR İDEAL TOPLULUK SÖYLEMİ OLARAK  
VASAT ÜMMET: "VASAT ÜMMET OLMAK"  
*Prof. Dr. Mustafa MACİT*
- 121 TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE İSTİKAMET  
ANLAYIŞI VE İSTİKAMETTE  
KALMANIN YOLLARI  
*Dr. Öğr. Üyesi Betül SAYLAN*
- 131 GENÇLİK VE İSTİKAMET  
*Prof. Dr. Soner DUMAN*
- 145 İSTİKAMET BULANLAR: MÜHTEDİLER  
*Doç. Dr. Sevde DÜZGÜNER*
- 153 DİN İLE HAYATIN KESİŞİM  
NOKTASI: İSTİKAMET  
*Dr. Şaban KONDI*



## ÖN SÖZ

*Prof. Dr. Ali ERBAŞ*  
Diyanet İşleri Başkanı

Yüce dinimiz İslam'ın en temel gayesi, erdemli birey, faziletli toplum ve huzurlu bir dünya inşa etmektir. Allah'ın vahiy ve peygamberler vasıtasıyla vazettiği bütün hükümler, gönderdiği bütün değerler, bu idealin gerçekleşmesine matuftur. Bu yolda olmanın en önemli göstergesi de iman ve istikamettir.

Dünyevi ve uhrevi boyutuyla hayatı anlamlandırma hususunda en büyük imkân olan iman, her türlü batıl düşünce ve anlayıştan kalbi arındırarak samimiyetle âlemlerin Rabbine bağlanmaktır. Gözetilmesi ve korunması istenen maddi ve manevi tüm değerlere emanet bilinciyle sahip çıkmak adına Allah ile yapılmış bir ahittir. Mümin ise bu ahde sadakat gösteren ve ahdin gereklerini hakkıyla yerine getirme gayretini otaya koyan kişidir.

Bilgi, tefekkür ve tecrübelerle tahkiki boyuta taşınmış bir iman, insanın kulluk yolculuğunun bütün boyutlarına müdahil olan kuvvetli bir motivasyondur. İnsana yaratılış gayesini ve sorumluluklarını hatırlatan, kimlik kazandıran ve onu özgürleştiren büyük bir nimettir. Aynı zamanda insanı Allah'ın rahmet deryasına daldıran, lütfuna mazhar kılan ve en doğru olana yönelten ilahi bir rehberdir. Rabbimizin: *“Allah'a iman edip O'na sımsıkı sarınlara gelince, Allah onları, kendinden bir rahmet ve lütf içine*



*daldıracak ve onları kendine ulaştırarak dosdoğru bir yola iletecektir.*<sup>1</sup> fermanı, bu hakikate vurgu yapmaktadır. Bu bakımdan iman, kişiye istikamet üzere bir hayat tasavvuru kazandırıp onu ebedi mutluluğa ulaştıracak en önemli unsurdur. Nitekim hayat rehberimiz Kur'an-ı Kerim'deki "Şüphesiz Rabbimiz Allah'tır, deyip sonra da dosdoğru olanlara hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de. Onlar cennetliklerdir. Yapmakta olduklarına karşılık, orada sürekli kalacaklardır."<sup>2</sup> ayeti, söz konusu hakikati beyan ederken büyük bir müjdeyi de beraberinde haber vermektedir.

Rotasını imanın tayin ettiği istikamet ise Kur'an ve sünnet ilkeleri doğrultusunda asil bir duruşa karşılık gelmektedir. Bu yönüyle kuşatıcı bir kavram olan istikamet, insanın iman, ibadet ve güzel ahlak eksenindeki kulluk yolculuğunun izdüşümüdür. Bir başka ifadeyle istikamet, söz, düşünce, tutum ve davranışların, "Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol..."<sup>3</sup> ilahi fermanı doğrultusunda karar bulması ve istikrara kavuşmasıdır. Nitekim kendisine İslam'ı soran birisine hitaben Hz. Peygamber: "Allah'a iman ettim de ve dosdoğru ol!"<sup>4</sup> buyurarak İslam'ın hakikatini, bütün zamanlara ışık tutacak bir üslupla özetlemiş; dünya ve ahiret saadetinin biricik reçetesinin iman ve istikamet olduğunu beyan etmiştir. Zira İslam'ın gönderiliş gayesi, ancak her türlü niyet ve eylemin karar merkezi olan kalbin ve onun dışı yansıması olan söz, tutum ve davranışların ıslahıyla, yani iman ve istikametle gerçekleşecektir.

Ne var ki bugün inancın itibarsızlaştırıldığı, istikametın ör-selendiği ve dünyevi menfaati yegâne hedef kılan yaklaşımların teşvik edildiği bir çağa tanıklık ediyoruz. Bu çağın öne çıkardığı bireyselliğin ve bencilliğin insanlığı sürüklediği sonu gelmez

1 Nisâ, 4/175.

2 Ahkâf, 46/13-14.

3 Hüd, 11/112.

4 Müslim, İmân, 38.



arzu, istek ve ihtiraslar, imanı ve istikameti örseleyen başlıca yönelişler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada yapılması gereken, bizleri zaafa sürükleyen etkenlere karşı iman bilincimizi güçlendirmek ve Cenab-ı Hak'la doğrudan ve güvenli bir bağlılığı her daim diri tutmaktır. Bu da Rabbimizle kurduğumuz en önemli irtibat olan namazın ve diğer ibadetlerin önemini hatırlatmaktadır. Nitekim her rekâtında okuduğumuz: “*Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.*”<sup>5</sup> ayetinde geçen hidayet ve istikamet talebi, dünyanın oyalama ve aldatmalarına karşı muhkem bir duruşu ifade etmektedir.

Bu idealin bir tezahürü olarak Mevlid-i Nebi, Camiler ve Din Görevlileri Haftası münasebetiyle bu yıl “**Peygamberimiz, İman ve İstikamet**” konusunu faaliyet teması olarak belirledik. Hafta boyunca gerçekleştireceğimiz faaliyetlerle söz konusu tema ekseninde Resûl-i Ekrem'in (sas), vahyin inşa ettiği hayatını ve ahlakını tanımaya, anlamaya çalışacağız. Zira onun hayatı, zihnimizi ve kalbimizi besleyecek devasa bir hazine; ahlakı ise tavır ve davranışlarımızı bezeyecek eşsiz bir numunedir.

Bu anlayışla hazırlanan elinizdeki eser, esasen Peygamber Efendimizin tebliğ ve temsilcisi olduğu İslam'ın özüne dair bir farkındalık çalışmasıdır. Eserin, iman ve istikamet üzere bir hayat yaşama azmimizin güçlenmesine vesile olmasını yüce Rabbimizden niyaz ediyorum.

---

5 Fâtiha, 1/6-7.



# HZ. MUHAMMED'İN İSTİKAMETİNİN YÜZYILLAR SÜREN YOL GÖSTERİCİLİĞİ

*Prof. Dr. Mevlüt UYANIK*  
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

## Giriş

Allah, insanların dünyada huzur ve dinginlik, ahirette felaha ulaşmalarını sağlayacak temel ilkeleri (ed-din) göndermiş, peygamberleri vasıtasıyla bunların nasıl uygulanacağını göstermiştir. Her peygamberin ortaya koyduğu sistemde, zamanla aksaklıklar ortaya çıkar ve tahrifler olursa aynı temel ilkeler farklı bir zamanda, farklı bir mekânda, farklı bir dil ve yeni bir peygamber (nebi-resûl) ile gönderilir.

Nübüvvetin son temsilcisi Hz. Muhammed (sas) olup hayatı vahiy gelmeden önce de bireysel, ailevi ve toplumsal anlamda istikamet üzereydi. Yani bütün davranışları itidal üzere olup barışçıl bir tutum içindeydi. Ticari hayatında doğruluk, dürüstlük temel karakteriydi. Vahiy gelip tebliğ ettiğinde onun istikamet üzere davranışları halkın dediklerini kabulüne epistemik hazır bulunuşluk sağlamıştı.

## 1. Erdemli Bir Hayat

Peygamberimizin istikamet üzere olmasını İslam ahlak felsefesi tabirleriyle erdemli bir hayat yaşaması olarak açıklayabiliriz. Vahyin kabulünde son derece önemli olan ve getirdiği yeni



sistemin kabulünü kolaylaştıran, hazır bulunuşluk sağlayan bu dönemi açıklamak için başvuracağımız anahtar kavramlar haniflik ve hikmettir.

### 1.1. Vahiy Öncesinde Hanif Duruşu ve Erdemli Hayatı

Öncelikle “hanif” duruştan bahsederseniz Hz. Peygamber’in dönemin hanif insanlarından birisi olarak İbrahimi geleneği takip etmesi, yaygın müşrik din anlayışını kabul etmediği gibi Musevi ve İsevi geleneğin din tasavvurunu da kabul etmeyen bir hayat sürmesidir.<sup>1</sup>

Hz. Âdem’den itibaren gelen tevhidi çizginin farklı zaman ve mekânlarda gönderilen peygamberlerin uygulamalarını tahrif etme çabalarına rağmen devam ettirdiğini “*Ben Yahudilik ve Hristiyanlıkla değil kolaylaştırılmış haniflikle gönderildim.*” diyerek açıklaması vahiy öncesi ve sonrası arasındaki süreci özetler.<sup>2</sup> Diğer bir ifadeyle hanifliğin bütün peygamberlerin tebliğlerinde ortak olan ilkeleri ifade ettiğini ve kendisinin bu sürecin son halkası olduğunu gösterir. Mert, iyi huylu yani itidal üzere olan yaşantısı, komşuluk haklarına olan riyeti ve dürüstlüğü’nün simgesi olan bu sıfatı gereği *Hilfû’l-fudûl’a* kabul edildi. *Erdemliler Cemiyeti* de denilen bu yapılanma sivil bir inisiyatif olarak bölgenin en önemli ticaret merkezi olan Mekke’ye gelen tacirlerin mağduriyet yaşamamaları için oluşturulmuştu.<sup>3</sup>

Bu örgütlenmeye katılması, onun hanif tutumu, yani toplumsal dinî (Politeist-Yahudi ve Hristiyan) tasavvurları kabul

1 Bakara, 2/135; Âl-i İmrân, 3/67.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/266; VI, 116, 233; Şaban Kuzgun, “Hanif”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/35.

3 Muhammed Hamîdullah, “Hilfû’l-fudûl”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/31; Mevlüt Uyanık, “Hz. Muhammed ve Sosyal Adâlet Tasavvuru Hilfû’l-fudûl’u “Çatışma Çözüm Merkezi ve Bir Sivil Toplum Kuruluşu” Olarak Okuma Denemesi”, *Türk Medeniyeti Dergisi* (1), 2020/1: 14-32.

etmeden, dönemindeki hiçbir yanlışa evet demediğinin göstergesidir. İffetli, adaletli ve şecaatli tavırlarıyla hikmet sahibi bir yaşantı içinde olduğundan dolayı el-emin, yani güvenilir kişi olarak görülmüştür. “İnsanın kalbi istikamet/doğruluk üzere olmadan, imanı istikamet olamaz. Dili istikamet üzere olmadan da kalbi istikamet üzere olamaz.”<sup>4</sup> sözü onun iman ve istikamet kavramlarını içselleştirmesinin özetidir.

Her hareketinde doğru ve dürüst bir şahıs olarak adaletli tavırları, vahiy ile gelen vehbî bilgilenme süreciyle kamusal alanda olan ağırlığına doğrudan etki etmiştir. Çünkü o hanif tutumuyla Hz. İbrahim'in tavırlarını devam ettirmiş, ilk peygamberden itibaren gelen hikmet geleneğini içselleştirmiş ve son vahiy örgüsüyle bunu halka anlatırken öncelikle bireysel ve aile hayatında bunu gerçekleştirmiştir. Bu açıdan Peygamberimizi “rol model” olarak görüyoruz. Bundan kasıt, bireysel, ailevi ve toplumsal duruşundaki istikamet üzere olan hayatını anlayıp, bizlerin farklı zaman ve mekânlarda, farklı şartlarda yaşanan an'a dair tutum ve davranışlarımızı oluşturmada “üsve-i hasene” yani en güzel ve iyi örnek olmasıdır.<sup>5</sup>

## 1.2. Vahiy Geldikten Sonraki Erdemli Duruş

Allah Resûlü, vahiy geldikten sonra aktif olarak toplumsal hayata müdahale etmeye başlamıştır. Cibril hadisiyle peygamberimiz, Hz. Âdem'den itibaren gönderilen temel inanç ilkelerine dair bilgilerimizi yenilemiş, bunları nasıl pratiğe geçirip neler yapabileceğimizi uygulayarak göstermiştir. Teorik (iman)

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/198; Mustafa Çağrıncı-Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/248.

5 Ahzab, 33/21; Mevlüt Uyanık, “Gençlerimizin Din-Kültür ve Kimlik İlişisini Kurgulamasında Peygamberimizin Bir Sosyal Model Olarak Sunumu”, *Sünnet'in Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü* (Konya: İlahiyat Fakültesi Derneği, 2008), 77-101.

ve pratik (İslam) uyumunu sağlayanın dünyada mutlu, dingin yaşayacağını ahirette nihai kurtuluşa ereceğini ihsan kavramıyla açıklamıştır. Sanki Allah'ı görüşüyormuşçasına ibadet etme diye açıklanan mertebe, peygamberlerde gözlenen kusursuz dindarlığı ve bunun sonucu olan güzel davranışları içerir. Cibril hadisi, ahlak felsefesi açısından “Neyi bilebiliriz?”, “Neyi yapabiliriz?” ve “Neyi umut edebiliriz?” soruları bağlamında incelediğimizde “istikamet üzere yaşamanın” özetidir.<sup>6</sup>

İslam bilgi felsefesi açısından bu sürecin teorik boyutuna *il-me'l-yakin*, uygulamaya geçirilmesine *ayne'l-yakin*, ikisi arasındaki uyumun sağlanmasıyla dünyada ihsan makamına ulaşılmasına *hakke'l-yakin* denilir. Bu aşamada kişi, sanki onu görüyormuş gibi ibadet eder, ona uygun hikmetli bir hayat sürmeye çalışır. Çünkü bu mertebeye ulaşan kişi halk içinde Hak ile beraber olmandır.

Bu durumu felsefi dil ile söyleyecek olursak ihsan makamı, ahiretteki kurtuluş ve mutluluğun (saadetül-kusva) yeryüzündeki izdüşümüdür. O kadar ki bu makamda fena ve beka hâli bir aradadır. Bu aşama, Allah'ın çizdiği sınırlara dikkat edip bu bilgilenmeye uygun davranmakla elde edilen takva ve bunun bir üst aşaması olan “vera”nın sonucudur. Kur'an'ın, Peygamberin ve sıddıkların ahlakı olan bu hâle istikamet sülükü de denilir. Diğer bir ifadeyle Resûlullah'ın fiilleri ve ahlakı ile ahlaklanma demek olan istikamet ile meşgul olmanın neticesidir.<sup>7</sup>

Peygamberimiz, vahiy öncesi ve sonrasında dürüstlük ve her eyleminde doğruluk üzere hareket etmekle yani istikamet üzere

6 Mustafa Çağrıncı, “İhsan”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 24/-545; Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol, “Cibril Hadisinin İslam Ahlak Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi”, *İnsani Değerlerin Yeniden İnşası Sempozyumu*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını, 2015), 1/89-111.

7 İbn Haldun, *Şifâü's-sâil li-tehzi'bi'l-mesâil (Tasavvufun Mahiyeti)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul, 1984), 22, 124, 174, 218.

olmakla, felsefi dil ile söyleyecek olursak dünyada mutluluğun salt iyilik (hayır) ile elde edileceğini söyler. Böylece mümin, beşikten mezara kadar sürekli ilim talep eden insan olarak bu teorik hususları (iman esaslarını) doğrulayıp onun rol modelliğinde hayata geçirmek için kendisine bir yol haritası çizer.

### 1.3. Erdemli Duruş ve Hikmet Sahibi Olmak

Allah Teala, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (sas) kadar (ismini bildiğimiz veya bilmediğimiz) bütün peygamberlerden aynı temel ilkelerin (tevhid-nübüvvet-mead) hayata geçirilmesini istedi. Haniflik işte bu süreçte ana damarın korunmasının simgesidir. Felsefi olarak ise yatay ve dikey anlamda adına ister nübüvvet tarihi isterseniz felsefe tarihi deyin, insanlığın fikri birikimini incelemek hikmet sahibi olmaktır.

İslam düşüncesinin ilk dönemlerinden itibaren hikmet, düşünme gücünün fazileti olarak tanımlanmıştır. Elde edilen hikemi bilgi, yani bilgelik, külli varlıkların hakikatini bilme ve bu bilgiyi hakikat doğrultusunda gerektiği gibi kullanma olarak tanımlanmaktadır. Müslüman filozoflara göre dünyada huzurlu ve dingin yaşamak, ahirette ise en yüce iyi olana (saadetü'l-kusva) ulaşmak, hikmet ilimlerinin elde edilmesiyle mümkün olur.<sup>8</sup>

Bu açıdan hikmet, “ed-din”in farklı zaman ve mekânlarında farklı dil ile farklı kavimlere gönderilen ilkelerinin hayata geçiriliş şekillerini, yol ve yöntemlerini (şerait) kronolojik olarak okuyup ikisi arasında uyumu fark etmektir. Filozof, fakih, hekim ve hâkim İbn Rüşd, *Faslü'l-makâl fîmâ beyne'l-hikme ve's-şeria mine'l-ittisâl* adlı küçük ama klasik eserinde bu hususu inceler.<sup>9</sup>

8 Fârâbî, “Tahsilü's-Saâde”, *Fârâbî'nin Üç Eseri*, çev. H. Atay (Ankara: AÜİF Yayını, 1974), V.

9 İbn Rüşd, *Faslü'l-makâl*, çev. Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınevi, 2019), 16.

Hikmet, “faydalı ilim”dir; bu nedenle müminin kaybettiği malı olup nerede bulursa almalıdır. İstikamet kavramı bağlamında söyleyecek olursak hikmet ahlak ve nasihat ile ilgili güzel sözlere denilir. Bu anlamda hikmet, hayatın uygulamalı davranış kurallarını belirleyen, insana yapması veya yapmaması gereken ahlak kuralları oluşturur. Bu kurallar, Allah’ı birlemek ve ona ibadet etmekten başlar. Ana babaya iyilik, yakınların, yetim ve yoksulların haklarını vermek, malını ölçülü harcamak, yetim ve düşkünlerin mallarına dokunmamak, sözünde durmak, işlemlerinde adaletli olmak, hak ve vazifelere riayet etmek, tecessüste bulunmamak, kendisini ilgilendirmeyen hususların ardına düşmemekten yürürken böbürlenmemeye kadar bir dizi sosyal davranış ilkelerini içerir. Özetle “hikmet, inancın gereği olarak edinilmiş bilgilerin eyleme geçirilen davranış kurallarıdır.”<sup>10</sup>

Bu nedenle olsa gerek Kindî, insanın amacı mutlu (huzurlu ve verimli) bir hayat yaşamak, bunu engelleyen her türlü tutum ve davranıştan uzak durmaksa *hikmetlerin hikmeti*, sanatların en üstünü olan felsefe ile ilgilenmelidir, der. Çünkü felsefe, insanın kendini bilmesini sağlayan bilgileri verir. Diğer düşünürler felsefeyi “Kendini bilen insan Rabbini bilir.”, gücü yettiğince onun fiillerine benzer davranışlarda bulunmaya çalışması açısından önemser. Çünkü nefisini felsefe ile disipline eden kişi, akli, ruhi, ahlaki etkinliklerde bulunur, olgun/kâmil biri hâline gelir.<sup>11</sup>

Hikmet kavramına ek olarak “yürürlükten kaldırıldığına veya yürürlükte bırakıldığına dair delil bulunmayanlar” anlamındaki “*şer’u men kablena*” teriminin ayrıca analiz edilmesi gerekir.

10 İsrâ, 17/23-29; Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol, *İslâm Ahlak Felsefesi* (Ankara: Elis Yayınevi, 2013), 55-56.

11 Kindî, “İlk Felsefe/Kitâb fi’l-Felsefeti’l-Ülâ”, *Felsefi Risaleler*, çev.: Mahmut Kaya, (İstanbul: İz Yayınevi, 1994, 1; “Risâle fi’l-Hudûdi’l-Eşyâ ve Rusûmiha”, aynı derleme, 67; İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 17/518.



Çünkü özellikle fıkıh ilminde dinî bir delil olarak kabul edilir ki mutlak hakikat anlamında bütün dinlerde rastlanan “hikmet” veya “ulûmü'l-evâil” tabirleriyle eş anlamlı olarak kullanılması önemlidir.<sup>12</sup>

Peygamberimiz hikmet sahibi bir bilge olarak “Şu iki niteliğe sahip insana ancak gıpta edilir, hased edilmez. Allah'ın kendisine verdiği malı Hak yolunda harcayan kişiye ve Allah'ın kendisine verdiği hikmet ile yaşayan, ona uygun davranan ve onu öğreten kimseye.” hadis-i şerifinde hikmet terimini açıklar.<sup>13</sup> Buradaki “yakdî bihâ” ifadesinden “Allah'ın kendisine verdiği hikmete göre yaşayan ona uygun davranan kişi olarak pratik felsefeye gönderme yaptığını düşünüyoruz. Nitekim Hz. Âdem'den itibaren gelen ilahi bilgileri hayata geçirmeye çalışan bütün önderlerimiz, kendilerine verilen hikemi bilgiyi hayata geçirmişler, ona uygun yaşamışlar ve yaşanması için örnek/öncü olmuşlardır.

Bunların sonuncusu olan Peygamberimiz, “işleri gereği gibi sağlam ve kusursuz yapan” hem de “âlim ve ilmi hüküm sahibi” yani hâkim/bilge bir insan olarak “buyrulduğu gibi istikamet”<sup>14</sup> üzere olmuş, bütün eylemlerinde tutarlılık göstermiş, emredilen hususları kendi nefsinde tatbik etmiş, diğer bir ifadeyle öğretmek uygulamıştır. Felsefenin Hakk'ın ve hayrın (iyi ve erdemli davranış) bilgisi diye görülüp “sürekli, bütüncül bir varoluşçu dindarlık” için peygamberimizi rehberimiz olarak görmemizin temel nedeni budur.<sup>15</sup>

12 İbrahim Kâfi Dönmez, “Şer'u men kablênâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 35/311-314; Ömer Faruk Harman, “İsrâil (Beni İsrâil)”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 23/195.

13 Nevevî, *Riyâzû's-sâlihîn*, çev. H. H. Erdem (Ankara: DİB Yayınları, t.y. 7. Basım), 3/2, 1406.

14 Hüd, 11/112.

15 Mevlüt Uyanık, “Hikmet, Felsefe ve Metafizik İlişkisi-İlahiyat Fakültelelerinde İslâm Felsefesi Öğretimine Dair Bir Yaklaşım-”, *Felsefe Dünyası Der-*

## 2. İlahi Düzenliliğin Yansıması Olarak İstikamet Sahibi Olmak

Bireysel, ailevi ve toplumsal açıdan istikametimizi belirleyen hususların temelinde yatan “mutlak istikamet” denilen ontolojik boyutunu açıklamadan, istikamet üzere olmanın birey ve topluma yansımalarından bahsetmek zordur. Çünkü kavramların bizzat varlıkta nasıl bulunduğunu anlamaksızın onların dış dünyadaki yansımalarını anlamak mümkün olmaz. Bu bağlamda “istikamet” evrendeki bütün varlıklara yönelik ilahi-keveni bir sıfat olup Allah’ın hikmetinin bütün evrendeki yansımasıdır. Diğer bir ifadeyle evrendeki her varlığın yaratılış amacına uygunluğunu gösteren hikmeti/yasayı gösterir.<sup>16</sup> “Tekvini Kur’an” da diyebileceğimiz evrendeki bu düzenliliğin bir de peygamberler vasıtasıyla halka ulaştırılan “Tenzilî Kur’an” boyutu vardır. Önemli olan evrendeki ilahi düzene işaret ayetler/simgeler ile vahiyyle bildirilen ayetler arasındaki uyumu yakalamaktır. İbn Tufeyl’in *Hayy b. Yakzan* adlı metni bu bağlamda okunabilir.<sup>17</sup>

İbn Bacce’ye göre bu tedbiri ilahi olup mutlak bir tedbirdir ve onların en şerefliisidir. Zira yüce Tanrı’nın âlemi yaratması/ıcadı ile bu tedbir arasında zannedilen benzerlik sebebiyle bu ifade kullanılır. Evrenin yaratıcısının yönetimini (tedbirü’l-âlem) kavrayan kişi bunu bireysel, aile ve toplumsal hayatına aksettirmelidir. Erdemli yönetim (medinetü’l-fazıla) bu tedbirlerin yani bütün insani eylemlerin iradeli bir şekilde yapılmasıyla gerçekleşir. Artık o, hikmet sahibi kişi zaruri olarak ilahi erdemli olandır. O, bütün eylemlerde en erdemli olanı yapar. Nihai amaç/gayetü’l-kusva da denilen mutlak kurtuluşa ve mutluluğa erişmek

*gisi*, (68/2018), 59-68; Nurettin Topçu, *Varoluş Felsefesi, Hareket Felsefesi* (İstanbul: Dergâh Yayınevi, 1999), 13-14, 17.

16 Çağrıncı-Uludağ, “İstikamet”, 23/248.

17 Uyanık-Akyol, *İslâm Felsefesine Giriş* (Ankara: Elis Yayınevi, 2020), 320, 412, 465.

böyle olur. Bireysel tedbirlerin aileye ve topluma, yani toplumsal yapıya aktarılması gerekir. Çünkü adaletin temin edildiği erdemli bir toplumda yaşayan kişi bu dünyada mutlu olur. Dünya, görünüşler âlemi olup geçicidir; buradaki huzurlu, dingin ve mutlu hayat da (tahsilü's-saade) geçicidir; insan bedenlen ölür, ama ruhu ölümsüzdür, bu açıdan ahirette insanın ebedi ve nihai mutluluğa ulaşması önemlidir.<sup>18</sup>

Bunun için de teorik/nazari ilimde ne kadar yoğunlaşırsa o kadar iyidir, çünkü marifet ile nefsin arınmasını amaçlar. Pratik/amelî ilimler ise marifete uygun doğru eylemin yapılmasını amaçlar ki burada, itidalli olmak şarttır. Öfke, şehvet ve akıl yetilerini itidalli kullanmakla şecaat, iffet ve hikmet niteliklerini kazanan insan bunu hayatında uygulamaya çalışmalıdır. Kişi, adil niteliğini böyle kazanır.

## Sonuç

“Kendini bilen insan” hayat boyu (beşikten mezara kadar) bu bilgilenmeyi sağlamak için yolda olma hâlini (talip) korumaya çalışır. Hikmet geleneğini devşirip ona uygun davranışta (salih amel) bulunmak şarttır. Bu bilgilenme ve pratiğe geçirme sürecinde âlimler yoldaşımız, Hz. Muhammed (sas) ise rehberimizdir. Çünkü o, dünyada ve ahirete mutluluğu elde edebilmek için bizlere rol model olmuştur. İstikamet üzere tavnı yüzyıllardır Müslümanlara yol göstermekte, yolumuzu aydınlatmaktadır.

## Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. nşr. Muhammed Said. 12. Beyrut: y.y., 1405/1985.

18 İbn Bâce, *Tedbîru'l-Mütevahhid*, çev. M. Uyanık-Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınevi, 4. Basım, 2022), 22, 108, Uyanık-Akyol, İslâm Felsefesine Giriş, 52, 413.

Akyol, Aygün- Uyanık, Mevlüt. *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: Elis Yayınevi, 2020.

----- *İslâm Ahlak Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınevi, 2013.

Çağrıncı, Mustafa. "İhsan". *DİA*. 24/-544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Çağrıncı, Mustafa-Uludağ Süleyman. "İstikamet". *DİA*. 23/248 İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "*Şer'u men kablenâ*". *DİA*. 35/311-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

el-Kindi. "İlk Felsefe/Kitâb fî'l-Felsefeti'l-Ûlâ". *Felsefi Risaleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yayınevi, 1994.

el-Fârâbî, "Tahsilü's-Saâde". *Fârâbî'nin Üç Eseri: Mutluluğu Kazanma, Tahsilü's-Saâde, Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*. çev. H. Atay, Ankara: AÜİF Yayını, 1974.

Hamîdullah, Muhammed. "Hilfû'l-fudûl". *DİA*. 18/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Harman, Ömer Faruk. "İsrâil (Benî İsrâil)". *DİA*. 23/193-195. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

İbn Bâcce. *Tedbîru'l-Mütevahhid*. çev. M. Uyanık-Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınevi, 4. Basım, 2022.

İbn Haldun. *Şifâü's-sâil li-tehzîbi'l-mesâil. Tasavvufun Mahiyeti*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul, Dergâh Yayınevi, 1984.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd. *Faslü'l-makâl*, çev. M. Uyanık-Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınevi, 2019.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". *DİA*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kuzgun, Şaban. "Hanîf". *DİA*. 16/33-39. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Nevevî, Muhyiddin. *Riyâzü's-sâlihîn*, çev. H. H. Erdem, Ankara: DİB Yayınları. 7. Basım. 1406.

Topçu, Nurettin. *Varoluş Felsefesi, Hareket Felsefesi*. İstanbul: Dergâh Yayınevi, 1999.

Uyanık, Mevlüt. “Hikmet, Felsefe ve Metafizik İlişkisi-İlahiyat Fakültelerinde İslâm Felsefesi Öğretimine Dair Bir Yaklaşım-”. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 68 (2018): 59-68.

----- “Cibril Hadisinin İslam Ahlak Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi”. *İnsani Değerlerin Yeniden İnşası Sempozyumu 1/89-111*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını. 2015.

-----“Gençlerimizin Din-Kültür ve Kimlik İlişisini Kurgulamasında Peygamberimizin Bir Sosyal Model Olarak Sunumu”. *Sünnet'in Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü*. Konya: İlahiyat Fakültesi Derneği, 2008: 77-101.

-----“Hz. Muhammed ve Sosyal Adâlet Tasavvuru Hilfu'l-fudûl'u “Çatışma Çözüm Merkezi ve Bir Sivil Toplum Kuruluşu” Olarak Okuma Denemesi.” *Türk Medeniyeti Dergisi*, 1/1 (2020)1: 14-32.



# KUR'AN-I KERİM'DE İSTİKAMET: AHLAKIN KESİŞME NOKTASI

*Prof. Dr. Şehmus DEMİR*  
Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Rektörü

*“İhdine’s-sırâta’l-müstakîm”*

**K**ur’an’ın başlangıcında, Fatiha’da yer alan bu ilk dua-  
da, Rabbimizden istikamet üzere olmayı talep etme-  
miz belirtilir. Yaradan’a münacatta ilk sıra, müstakim yola hi-  
dayettir. Bundan dolayıdır ki bir müminin her gün namazda  
defalarca Allah’tan istediği, istikamet olmuştur.

İstikamet, İslam inancının ve ahlaki yapısının önemli bir par-  
çasıdır. Bir kişinin doğru yolu takip ettiği, adil ve ahlaki şekilde  
yaşadığı anlamına gelir. İstikamet konusunun doğru anlaşılması,  
Müslümanların inançlarına ve yaşam tarzlarına derin bir bakış  
açısı kazandırmalarına katkı sağlar. İstikamet, doğru yaşam bi-  
çimini ve İslam’da kabul gören değerleri temsil eden anlama sa-  
hiptir. İnancı, ahlaki değerleri, dinî uygulamaları ve toplumsal  
davranışları daha iyi anlama hususunda bu kavramın merkezi  
bir önemi haiz olduğunu ifade etmek gerekir.

İstikamet, Kur’an’ın temel ilkelerinden biridir. İmandan son-  
ra gelen ve bütün eylemler üzerinde duygu, düşünce ve davranış  
ekseninde etkili olması beklenen bir değerdir. Bu açıdan isti-  
kametin, dinî felsefenin üzerine bina edildiği yapı taşı olduğu  
ifade edilebilir. Bu kavramın içeriğinin hayata tatbiki, etkilerinin  
boyutları düşünüldüğünde hayati bir rol oynar.



Kök ve türevleriyle istikamet kelimesi, doğru bir hatta ilerleyen yol üzerinde olmak, doğrularak ayağa kalkmak, doğrulmak, sorumlu olmak, bir işe girişmek, düşen bir şeyi kaldırmak, düzeltmek gibi anlamlara gelir.<sup>1</sup> İstikamet kelimesi, eğriliğin zıddı olarak da kullanılır.<sup>2</sup> Dolayısıyla doğru olmayan durumları, olumsuzlukları düzeltmek, bunları doğru alana çekmek için uğraş sarf etmek de bu kapsama girmektedir. O hâlde istikamet, sadece doğru bir çizgide yürümeyi değil, aynı zamanda yanlışları düzeltmeyi de ifade eden çok boyutlu bir anlama sahiptir. Bu ise Müslümanların aktif şekilde hayata katılımını sağlayan, sorumluluk üstlenmesini gerektiren, doğruların tatbiki kadar yanlışların kaldırılmasına da zemin hazırlayan süreci beraberinde getirir. Bu kavramın köklerinden olan *kıyam* kelimesinin dik ve düzgün durmak, *kıvam* kelimesinin ise düzgün, ahenkli ve güzel olmak anlamlarına geldiği düşünüldüğünde, istikamet in aslında ne kadar hassas bir sürece işaret ettiği de anlaşılacaktır. İstikamet in anlık değil, tüm hayatı kuşatan bir yapı arz etmesi, bu kavramın içeriğinin Müslümanlarca benimsenmesini zorunlu kılmaktadır.

Doğru olan, eğri olmayan anlamına gelen *müstakim* kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de birlikte kullanıldığı kelimeler dikkat çekicidir. Otuz üç ayette yol anlamına gelen *sırat*, iki ayette *tartı*, ölçü manasındaki *kıstas*, birer ayette de yol anlamındaki *tarik* ve gidiş anlamındaki *huda* kelimeleriyle birlikte otuz yedi ayette *müstakim* kelimesi zikredilir. Ayetlerde *müstakim* kelimesiyle nitelenen yol, hayat tarzını simgelemektedir. Yüce Allah'ın Kur'an ile bize bildirdiği, Hz. Peygamber'in de bizzat örnekleyip davet ettiği hak ve hakikat yolu ayet ve hadislerde *sırat-ı müstakim* ifadesiyle anlatılmaktadır. Bu yol Allah'ın inşa ettiği, peygamberlerin,

1 Râğb el-İsfahânî, *Mu'cemu mufredâti'l-elfazi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 418; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.), 3781-3783.

2 Seyyid Şerif el-Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât* (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1985), 19.



sıddıkların, şehitlerin ve salih müminlerin temiz ve halis ubudiyet yoludur.<sup>3</sup> Fatıha suresinde yüce Allah'tan bizi ulaştırmasını niyaz ettiğimiz *sırat-ı müstakim* (dosdoğru yol), erişilmesi için çaba harcanması gereken merteye, alınması gereken bir mesafedir. Hem bireysel hem de toplumsal anlamda toplumun takip etmesi gereken doğru yolu belirtmektedir. Bu anlamda ayet, kişinin veya toplumun yanılıcı yollardan kaçınması gerektiğini ifade eder. Bu yol, insanı Allah'a ve O'nun rızasına ulaştıran apaçık yoldur. Bu yolda yürüyenler, dalaletten ve haramlardan sakınan ve Allah'ın sarsılmaz ipi olan Kur'an'ın rehberliğine dayanan kimselerdir. Bunlar yüce Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaat etmek suretiyle O'nun lütfuna mazhar olmuş takva sahipleridir.<sup>4</sup>

Yol ifadesindeki derin sembolik anlam üzerinde de düşünmek gerekir. Yolun ayırt edici vasfı, *müstakim* olmasıdır, çünkü ancak dosdoğru bir yol insanı hedefe götürebilir. Kendisinde eğrilik bulunan hiçbir yolun hedefe vardırılamayacağı kesindir: “Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur (*sıratü müstakimen*). Buna uyun; (başka) yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte günahahtan korunmanız için Allah bunları size emretti.”<sup>5</sup> Bundan dolayıdır ki Kur'an'da doğru yoldan sapmak tabiri sıklıkla kullanılır. “Şimdi (düşünün, önünü görmeden), yüzüstü sürünen mi hedefe erişir, yoksa doğru yolda (*sırat-ı müstakim*) düzgün yürüyen mi?”<sup>6</sup> ayeti, bu durumu net bir şekilde tasvir etmektedir. Günümüzde hakikati engellemeye çalışan unsurların çeşitliliği ve şaşırtıcı yolların çokluğu dikkate alındığında, Kur'an ve Hz. Peygamber rehberliğindeki hakikate götüren dosdoğru yolun takip edilmesinin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

3 Âl-i İmrân, 3/51; Meryem, 19/36.

4 Nisâ, 4/69.

5 En'âm, 6/153.

6 Mülk, 67/22.

İstikamet kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de genellikle ahlaki bağlamda kullanılır. İstikamet, İslam'da doğru davranışı, ahlaki tutumu temsil eder ve genellikle bir kişinin İslam'ın temel ahlak ilkelerine uygun şekilde yaşaması gerektiğini belirtmek için kullanılır. Bu anlamda istikamet, doğruya ve adalete yönelik taahhüdü ifade eder. O hâlde Kur'an'ın öngördüğü, doğruluk ve istikamet odaklı ahlak sisteminin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır. Zira mevcut durumda birey ibadet esnasında Allah'ı hatırlarken bireysel ve sosyal yaşamda O'nu unutabilmekte, devre dışı bırakabilmektedir. Bu ise çelişkiyi ve parçalanmışlığı beraberinde getirmektedir. Günümüz Müslüman'ının en önemli problemlerinden birinin bu olduğunu, din ile bireysel ve sosyal yaşamın ayrıştığını ifade etmek gerekmektedir. Bundan dolayı istikamet, hayatın tamamını kuşatacak şekilde içselleştirilmelidir. İnsanlar arasındaki günlük, sıradan işlerde dahi gösterilmesi gereken bir davranış biçimi olarak istikametın kalplerde ve zihinlerde yerleştirilmesi, ideal mümin karakterini oluşturacaktır.

Hız Peygamber, kendisinden İslam hakkında kapsamlı bir söz talep edildiğinde *“Allah'a iman ettim de, sonra dosdoğru ol!”*<sup>7</sup> buyurmuştur. Bu yaklaşımdan hareketle, dinin iki ana temelini iman ve doğruluk olduğunu ifade etmek mümkündür. Hz. Peygamber, *“Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!”*<sup>8</sup> ayetini kastederek *“Beni Hüd suresi ihtiyarlattı.”*<sup>9</sup> ifadesini kullanmıştır. Bu hadis, hayatın tüm alanlarında doğru olmanın ve doğruluğu ayakta tutmak için bireysel ve sosyal sorumluluk üstlenmenin ne denli meşakkatli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak tüm zorluklara rağmen, müminin görevi tam olarak da bu olmalıdır; kendinden

7 Müslim, İmân, 62; Tirmizî, Zühd, 60; İbn Mâce, Fiten, 12.

8 Hüd, 11/112.

9 Tirmizî, Tefsîr, 57.

başlayarak toplumu istikamet üzere dönüştürmek... Bu konuda samimi şekilde harcanan çabanın yardımcısı, elbette ki Allah olacaktır.

Kur'an'ın etkileyici diline aşina olmak, istikamet in ahlaki değerlerin uygulanması ve yaşatılmasında oynadığı rolü daha iyi anlamamızı sağlar. Kur'an'ın çeşitli yerlerinde istikamet kelimesi ve türevlerinin kullanıldığı özgün bağlamlar, bu kavramın geniş kapsamlı anlamını ve önemini göstermektedir.

Kur'an'da istikamet ifadesi, inanç ve eylem arasındaki bağlantıya işaret eder. Bu, inanç ve eylemlerin birbiriyle tutarlı olmasını gerektirir. Yüce Allah: *"Rabbimiz Allah'tır deyip de istikamet üzere yaşayanlar, işte onların üzerine melekler şu müjdeyle ineler: "Korkmayın, kederlenmeyin, size vadolunan cennetle sevinin!"*<sup>10</sup> buyurmaktadır. Bu ve benzeri ayetler, istikamet kavramının Kur'an'da genellikle doğruluk, adalet ve ahlaki tutarlılıkla ilişkilendirildiğini, ayrıca ahlaki ilkelerin toplumda uygulanması ve yaşatılması gerektiğini göstermektedir. İstikamet, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde İslam'ın nasıl anlaşıldığı ve uygulandığı konusunda önemli bir ölçüt ve rehberdir. İslam'ın temel değerlerini ve ilkelerini toplumun geneline uygulama çağrısıdır ve bu durum dinî, sosyal ve siyasi konu ve tartışmaların merkezinde yer alır. Dolayısıyla istikamet, modern dönemde sosyal adalet, ahlaki sorumluluk ve davranış gibi önemli konulara önderlik etmelidir.

İstikamet in ilişkili olduğu kavramlardan belki de en önemlisi, *imandır*. İman, bir kişinin hayatında doğru yolu seçme ve izleme yeteneğini belirler. Kur'an'da ifade edildiği gibi iman sahibi bir kişi, hayatında her zaman doğru yolu seçer ve bu yol üzerinde ilerler. O hâlde iman, *sırat-ı müstakimi* yani doğru yolu seçmektir. Müminin karakteristik özelliği, imanı seçtikten sonra

10 Fussilet, 41/30.

bunun getirisi olan istikamet üzere yaşantı sürmesidir. Çünkü iman ve istikamet birbirinin tamamlayıcısı iki anahtar kavram gibidir: “Şüphesiz Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. Öyleyse O’na kulluk edin, işte bu doğru bir yoldur (sırat-ı müstakim).”<sup>11</sup>

İstikamet kelimesinin anlam alanına giren sözcüklerden biri diğeri *hidayet*dir. Hidayet, Kur’an’da istikameti belirleyen önemli bir kavramdır ve insanın doğru yolu bulabilmesi için ilahi rehberliğe ihtiyaç duyduğunu ifade eder. Hidayet, sadece doğru yolu bulmayı değil, aynı zamanda bu yolda ilerlemeyi ve yolculuğun sonunda belirlenen hedefe ulaşmayı da içerir. Din, esas itibarıyla Allah’ın yol göstermesidir (*hidayet*). Vahiy de doğru yola ileten sözdür (*huda*). Bu yol üzere yalpalamadan, sapmadan, dosdoğru (*istikamet, müstakim*) yürümek büyük önem arz etmektedir, çünkü “Muhakkak ki Allah iman edenleri dosdoğru bir yola (sırat-ı müstakim) iletir.”<sup>12</sup>

İstikametle ilişkili kavramlardan biri de *takva*dır. Takva, Allah’ın emirlerine uygun hareket etme ve yasaklarından kaçınma anlamına gelir. Başka bir ifadeyle takva, davranışların mutlak referans noktasının Allah olduğu, derin bir hassasiyet barındırır. Dolayısıyla Kur’an’ın öngördüğü ahlak sisteminin temelini takva oluşturur. İnsan takva ile yaratılmışların en şerefli olur; bu da istikametın başka bir ölçütüdür. Takvalı kişi, hayatında her zaman Allah’ın yolunu takip eder ve bu yolda ilerlerken kendi nefsi arzularını kontrol altına alır. İdeal kişi ve toplum inşası için, takvadan beslenen davranış modellerinin oluşturulması gerekir ki istikamet ancak bu davranışların yerleşmesiyle elde edilir.

İstikametın bağlantılı olduğu kavramlardan biri de *sabır*dır. İstikamet sahibi olmak dünya yaşantısının tabii seyri içinde meydana gelebilecek zorlukları ve engelleri aşma noktasında,

11 Zuhruf, 43/64.

12 Hac, 22/54.

sabırlı olmayı gerektirir. Bu nedenle, sabır istikametın önemli bir parçasıdır: “Ey iman edenler, sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah, sabredenlerle beraberdir.”<sup>13</sup> İstikamet insanların karşılaştıkları zorluklarda ve meydan okumalarda sağlam bir duruş sergilemelerine yardımcı olur; bu tavrı sergileyenlerin yardımcısı Allah'tır.<sup>14</sup> Kur'an'daki kullanımı itibarıyla sabır, pes etmemek, direnmek, Allah'ın çizdiği sınırlar dâhilinde yürürken çıkabilecek engelleri aşma azim ve direncini göstermek gibi anlamlar ifade etmektedir ki bütün bunlar istikamet sahibi olmanın vazgeçilmez özelliğidir.

İstikametle yakın anlam ilişkisi içerisinde olan kelimelerden biri de Kur'an-ı Kerim'de çeşitli formlarla kullanılan ve doğruluk, doğru yol anlamına gelen *rûşd* kelimesidir.<sup>15</sup> Hak yolda kararlı bir şekilde dosdoğru gitmenin ancak istikamet sahibi insanların özelliği olacağı aşikârdır.

İstikamet üzere olmanın zorluğu, bazen hatalara düşmeyi de beraberinde getirir. Neticede yürünen yolun uzunluğu, dünya hayatının aldaticılığı ve çeşitli engebelerin varlığı insanları yanıltabilir. Bu noktada *tövbe* kavramı imdada yetişir. Tövbe en yalın ifadeyle hatalardan dönme pratiğini içerir. Kişi, yanlış eylemlerinden pişmanlık duyduğunda ve doğru yola geri döndüğünde istikameti korumuş olur.

Kur'an'da istikametın doğruluk, adalet ve ahlaki davranışları temsil eden bir nitelik olarak görüldüğü başka kavramlar da bulunmaktadır. Bunların birbirleriyle kurduğu incelikli ilişkide ortaya çıkan husus, ahlaki değerlerin uygulanmasına ve sürdürülmesine yönelik olmasıdır. Zira istikamet, dinî hayata ve ahlaka çok yönlü etkileri olan kapsamlı bir içeriğe sahiptir.

13 Bakara, 1/153.

14 Ankebût, 29/69.

15 Bakara, 2/256; Cin, 72/1-2, 14.

Bunun yansımaları çeşitli şekillerde görülebilir. Esas vurgunun dinî hayatta doğru yolu izlemek olduğu belirtilebilir. Bu da kişinin Allah'ın emirlerine ve yasaklarına, Kur'an'ın öğretilerine ve Hz. Peygamber'in sünnetine sadık kalması anlamına gelir. İstikamet, ilahi sınırlar dâhilinde yapılan eylemleri samimi bir şekilde yerine getirmeyi, İslam'ın tüm kurallarına uyum göstermeyi ve “doğruluk temelli yolu”nu<sup>16</sup> izlemeyi ifade eder.

İstikamet kavramının yansımalarından biri, ahlaki değerlere uymakla alakalıdır. İslam'ın ahlak kodu, dürüstlük, adalet, merhamet, sabır, saygı, alçak gönüllülük, cömertlik ve sevgi gibi değerlere dayanır. İstikamet, bu değerlere uyan ve onları hayatının bir parçası hâline getiren yaşam biçimini ifade eder. Bu yönüyle hem bireylerin kendi hayatlarında hem de başkalarının hayatlarında pozitif etkinin oluşumuna katkı sağlar.<sup>17</sup>

Dinî hayat ve sosyal yaşantıdaki yansımaların temel bileşeni ise bu hususlarda sebat göstermeyle ilgilidir. İstikamet, Kur'ani ölçülere ve nebevi öğretilere bağlı olmayı ve bunları sürdürmekte kararlı oluşu beraberinde getirir. Zorluklar ve meydan okumalar karşısında sapmamayı ve sabit kalmayı ifade eder. İdeal mümin prototipinin unsurlarından olan bu esaslı duruş, kişinin imanına ve değerlerine olan bağlılığını, istikrarlı ve kararlı bir karakteri temsil ettiğini gösterir.<sup>18</sup>

Bütün bu hususlar meydana geldiğinde, istikamet kişi ve toplum bazındaki hedefleri de görünür olacaktır. İstikamet, kişisel gelişim ve öz bilinç için önemlidir. Çünkü bireyin ahlaki değerler doğrultusunda hareket etmesini ve böylece kendini daha iyi bir insan olarak geliştirmesini teşvik eder. Bu da insanın dinî ilkelere daha güzel bir şekilde bağlanmasını, kişisel

16 Fâtiha, 1/6.

17 Âl-i İmrân, 3/104.

18 Hûd, 11/112.

değerlerini, inançlarını ve davranışlarını İslam ahlakına dayalı değerlerle uyumlu bir biçimde şekillendirmesini içerir.<sup>19</sup> Toplumun genelinde adaletin ve ahlaki değerlerin yaygınlaştırılmasını teşvik edici yönüyle istikamet, toplumun ıslahı için de iyileştirici etkiye sahiptir. Çünkü müstakim olmak, toplum genelindeki adaletsizliği ve eşitsizliği düzeltmek ve toplumu daha adil, eşit ve ahlaki bir hâle getirmek için aktif çabaları içerir. İstikamet, bu hedefe ulaşmak için toplumda İslami değerlerin uygulanmasının ve yayılmasının önemini vurgular.<sup>20</sup>

Bütün bunlardan anlaşılmalıdır ki istikamet dinamik bir sürecin hem adı hem vasfıdır. İstikamet, ahlaki değerlerin kesişme noktası, mihenk taşıdır. Kur'an'ın sınırlarını çizdiği yolu yürüyenlerin, yolunu kaybetmeyenlerin, eğrilikleri gideren, yanlış düzeltenlerin ayırt edici özelliği, taşıması gereken zinetidir. Müminleri üstün kılan yönlerden biridir: *“Allah (şöyle) iki adamı da misal verdi: Onlardan biri dilsizdir, hiçbir şeye gücü yetmez, efendisine sadece bir yüktür. Nereye gönderse olumlu bir sonuç alamaz. Bu, adaletle emreden ve doğru yol (sırat-ı müstakim) üzere olan kimse ile eşit olur mu?”*<sup>21</sup> Bu sorunun cevabı aşıkârdır. O hâlde Müslüman'a düşen, Kur'an ve sünnetin rehberliğinde yürümek, bu yoldaki engellere göğüs germek, sabırla Allah'tan yardım dilemektir. Nihayetinde Diyarbakırlı Said Paşa'nın da belirttiği gibi Allah istikamet üzere olanları asla yolda bırakmayacaktır: *“Müstakim ol Hazret-i Allah utandırmaz seni.”*

19 Fussilet, 41/30.

20 Nahl, 16/9.

21 Nahl, 16/76.

### Kaynakça

İbn Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Abdullâh Aliyyu'l-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullâh, Hâşim Muhammed eş-Şâzeli. Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.

el-İsfahânî, Râğib Ebu'l-Kâsım Huseyin Muhammed. *Mu'cemu Mufredâti'l-Elfazi'l-Kur'ân*. Tah: Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1985.







# İSTİKAMET REHBERİ OLARAK PEYGAMBER EFENDİMİZ (sas)

*Prof. Dr. Casim AVCI*  
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İstikamet kısaca, kişinin her türlü aşırılıktan sakınarak doğruluk üzere bulunması demektir. Sözlükte doğruluk, dürüstlük, adalet, itidal, itaat, sadakat, dürüstçe yaşama, sebat ve kararlılık gibi anlamlar verilmektedir. Genellikle dinî ve ahlaki hükümlere uygun bir hayat sürme, her hususta aşırılıktan uzak ve dengeli olma, yaratılanların haklarını gözetme ve Allah'a itaat edip Hz. Peygamber'in sünnetine uyma şeklinde açıklanmaktadır.<sup>1</sup> Bu manalardan hareketle denilebilir ki İslam istikamet dinidir. Aynı şekilde Allah tarafından âlemlere rahmet ve üstün ahlakıyla<sup>2</sup> insanlığa “en güzel örnek”<sup>3</sup> olarak gönderilen Hz. Peygamber (sas) de istikamet peygamberi ve rehberidir. Şüphesiz onun istikametinin temel kaynağı Allah'ın kitabı Kur'an-ı Kerim'dir. Hz. Âişe'ye “Peygamberimiz'in ahlakı nasıldı?” diye sorulduğunda “Onun ahlakı Kur'an ahlakı idi.”<sup>4</sup> cevabını vermiştir. Peygamber Efendimiz Kur'an'ın rehberliğinde istikametini belirlemiş, onu bizzat hayatına uygulayarak Müslümanlara, hatta bütün insanlığa istikamet rehberi

1 Remzi Kaya, *Kur'an'da İstikâmet* (Bursa: Emin Yayınları, 2005), 21-26; Mustafa Çağrıncı-Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/348.

2 Kalem, 68/4.

3 Ahzâb, 33/21.

4 Müslim, Müsâfirîn, 139.



olmuştur. Böylece İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnet, kıyamete kadar istikamet üzere kalmanın yol haritasını teşkil etmiştir. Bu sebeptendir ki Hz. Peygamber, vefatından kısa bir süre önce yaptığı Veda Haccı'nda irad ettiği Veda Hutbesi'nde, "Size iki şey bırakıyorum. Onlara sınımsız sarıldığınız müddetçe yolunuzu asla şaşırmasınız. Bunlar, Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünnetidir." buyurmuştur.<sup>5</sup> İslam dairesine girişin anahtarı olan imandan sonra bu imanda sabit kalmak ve gerek ibadetlerde gerekse tutum ve davranışlarda gereğini yerine getirmek, kısacası istikamet üzere olmak İslam'ın özünü teşkil eder. Nitekim sahabilerden biri Peygamber Efendimizin yanına gelip "Ya Resûlallah! Bana öyle bir tavsiyede bulun ki başka tavsiyeye ihtiyaç duymayayım." dediğinde Peygamber Efendimiz şu cevabı vermiştir: "Allah'a iman ettim, de. Sonra (da istikametten ayrılma, yani) dosdoğru ol."<sup>6</sup> Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette Allah'ın indirdiği din "sırat-ı müstakim", yani dosdoğru yol olarak ifade edilmiş ve insanların bu dinin inanç, ibadet, muamelat ve ahlak esaslarına uymaları istenmiştir.<sup>7</sup> Allah'a iman eden ve bu doğrultuda istikamet sahibi olanlar cennetle müjdelenmiştir.<sup>8</sup> Allah Resûlü (sas) Hûd suresindeki "Emrolunduğun gibi istikamet üzere (dosdoğru) ol!"<sup>9</sup> ayet-i kerimesine işaret edip istikamet üzere olmanın zorluğuna dikkat çekmiş ve bunun içindir ki Hûd suresi beni yaşlandırdı buyurmuştur.<sup>10</sup>

5 el-Muvattâ, Kader, 3.

6 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/413, 4/385; Müslim, İmân, 62.

7 Meselâ bk. Fâtiha, 1/6-7; Âl-i İmrân, 3/51; En'âm, 6/153; Meryem, 19/36; Fussilet, 41/30; Ahkâf, 46/13.

8 Fussilet, 41/30; Ahkâf, 46/13.

9 Hûd, 11/112.

10 Tirmizî, Tefsir, 56/6.

Kur'an'ın rehberliğinde istikametini belirleyen ve onu beşer planında uygulamaya koyarak insanlığa istikamet rehberi olan Peygamber Efendimizin hayatında çok sayıda istikamet örneği görmek mümkündür. Bunlardan bir kısmı şöyle sıralanabilir:

### Allah'a Kulluk Bilinci

Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim'de Peygamber Efendimizin (sas) Allah tarafından âlemlere rahmet olarak gönderildiği,<sup>11</sup> ona itaat etmenin Allah'a itaat olduğu<sup>12</sup>, Allah'ın sevgisini kazanmak için ona tabi olmak gerektiği<sup>13</sup> belirtilirken aynı zamanda onun bir "beşer"<sup>14</sup> ve "kul" olduğu da vurgulanmıştır.<sup>15</sup> Peygamber Efendimiz de her fırsatta Allah'ın kulu olduğunu dile getirip bu şuurla hareket etmiş ve "örnek bir kul" olmuştur. Kendisine "Şehadet ederim ki sen Allah'ın Resûlü ve kulusun." (resûlühû ve abdüh) diyen birine "*Ben peygamberlikten önce Allah'ın bir kuluyum.*" diyerek sıralamayı "kulu ve resûlüsün" (abdühû ve resûlüh) şeklinde yapmasını istemiştir.<sup>16</sup>

Peygamber Efendimiz Allah'a ibadet etmekten büyük mutluluk duyar, İslamiyet'in temeli olan namaz, zekât, hac ve oruç gibi ibadetlere büyük önem verirdi.<sup>17</sup> Farzlara ilaveten bazen yoruluncaya kadar namaz kıldığı olurdu. Gecenin bir kısmında uyur ve dinlenir, özellikle son üçte birinde uyanır ve bir miktar namaz kılardı. Farz olan ramazan orucu dışında da oruç tutardı. Ramazan ayının son on gününde mescidde *itikâfa* çekilerek

11 Enbiyâ, 21/107.

12 Nisâ, 4/80.

13 Âl-i İmrân, 3/31.

14 Kehf, 18/110.

15 Bakara, 2/23; İsrâ, 17/1; Kehf, 18/1.

16 Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 2/205.

17 Buhârî, İmân, 2.

bütün vaktini ibadetle geçirirdi. Eline geçen para veya malları iki üç günden fazla tutmaz ve ihtiyaç sahiplerine verirdi.<sup>18</sup>

Allah'ı her durumda anıp zikreden Peygamberimizin günlük dua ve zikirleri vardı. Her gün yetmiş defadan fazla tövbe ve istiğfar ettiğini söylerdi.<sup>19</sup> İbadetleri ölçülüydü. Ashabına güçlerinin yettiği kadar ibadet yapmayı tavsiye eder, Allah katında en değerli ibadetin az da olsa devamlı yapılamı olduğunu söylerdi.<sup>20</sup> Onun kulluğu içten, samimi, sürekli ve *ihsan* mertebesindeydi. Yani ibadetlerini, Allah'ı görüyormuşçasına yerine getirirdi. Allah'ın ihsan ettiği sayısız nimetlere karşı daima şükrederdi. Bir gece kalkıp uzun süre namaz kıldı. Öyle ki bu durum, Hz. Âişe'nin dikkatini çekti ve "Ey Allah'ın Resülü! Senin geçmiş-gelecek tüm günahların affolunmuşken bu kadar namaz kılmanın sebebi nedir?" diye sorduğunda Peygamberimiz: "Ey Âişe! Ben, Allah'a şükreden bir kul olmayayım mı?" cevabını verdi.<sup>21</sup> Bir defasında da şöyle demiştir: "Hristiyanların Meryem oğlu İsa'yı aşın derecede övüp yücelttikleri gibi siz de beni yüceltmeyiniz. Ben ancak Allah'ın kullarından bir kulum. Benim için 'Allah'ın kulu ve elçisi' deyiniz."<sup>22</sup>

## İslam'ı Tebliğde Sebat ve Kararlılık

Peygamber Efendimiz, Allah'tan aldığı İslam'ı tebliğ vazifesini her türlü engellemelere ve zorluklara rağmen kararlı bir şekilde sürdürmüştür. İslam'a tepki gösteren putperest Kureyşliler, onu himaye eden amcası Ebû Tâlib'e başvurarak tehdit edici bir dille yeğenini vazgeçirmesini istediler. Durumun tehlikeli bir hâl

18 M. Yaşar Kandemir, "Muhammed-Şahsiyeti", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/427.

19 Buhârî, Da'avât, 3; Müslim, Zikir, 42.

20 Buhârî, İmân, 43.

21 Buhârî, Teheccüd, 6.

22 Buhârî, Enbiyâ, 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/23, 4/25.

aldığını gören Ebû Tâlib, Hz. Peygamber'i yanına çağırarak kabilesine karşı çok zor durumda kaldığını söyledi ve davasından vazgeçmesini istedi. Peygamber Efendimiz amcasına şu cevabı verdi: “*Amcacığım! Bu işten vazgeçmem için güneşi sağ elime ayı da sol elime verseler hiçbir şey değişmez. Allah bu dini üstün kılincaya kadar veya ben ölünceye kadar bu davadan vazgeçmeyeceğim.*”<sup>23</sup>

Ebû Tâlib nezdindeki girişimlerinden bir sonuç alamayan müşrikler bizzat Hz. Peygamber'le görüşerek şöyle dediler: “Eğer zengin olmak için bunu yapıyorsan, aramızda mal toplayarak seni en zenginimiz yapalım. Eğer şeref kazanmak istiyorsan seni efendimiz olarak seçelim. Eğer kral olmak istiyorsan seni başa geçirelim. Yok eğer, bütün bunları ruhsal bir hastalıktan dolayı yapıyorsan bütün imkânlarımızı seferber ederek seni tedavi ettirelim.” Peygamber Efendimiz müşriklerin bu sözlerine karşılık “*Söylediklerinizin hiçbirisiyle alakam yok. Benim davam sizin mallarınıza sahip olmak, şan, şeref ve makam elde etmek değil.*” diye cevap verdi ve Allah'ın kendisine verdiği İslam'ı tebliğ görevini sonuna kadar sürdüreceğini belirtti.<sup>24</sup> Vefat edinceye kadar da dayanılması güç zorluklara ve engellemelere rağmen kararlı bir şekilde İslam'ı tebliğe devam etti. Neticede, o henüz hayatta iken Allah'ın yardımıyla bütün Arap yarımadası İslam hâkimiyetine girdi ve yaklaşık bir asır sonra Endülüs'ten Çin Seddi'ne kadar uzanacak fetihlere zemin hazırlanmış oldu.

23 Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sekkâ vd. (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955), 1/265-267; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1387/1967), 2/323-326; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 94-95; Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968), 1/201-202.

24 İbn Hişâm, *es-Sire*, 1/295-297.

## Her Hususta İtidal ve Denge

Kur'an-ı Kerim'de yüce Allah Müslümanları "aşınılıklardan uzak mutedil, yani orta yolu tutan bir ümmet" olarak vasıflandırdığı gibi<sup>25</sup> Peygamber Efendimiz de ifrat ve tefrite düşmeden her hususta dengeli davranmayı tavsiye etmiş ve kendi hayatında da örnek olmuştur. İbadet maksadıyla olsa bile kişinin ailesinin ve kendisinin haklarını göz ardı ederek normalin ötesinde bir tutum ve davranış sergilemesini doğru bulmamış, hatta bunu sünnetten yüz çevirmek olarak görmüştür. Peygamber Efendimizin (sas) farz ibadetlerinin yanında gece gündüz yaptığı nafile ibadetler hakkında bilgi edinen üç sahabi, "Allah'a kulluk yolunda Peygamber nerede, biz neredeyiz? Allah onun geçmiş ve gelecek günahlarını bağışladığı hâlde böyle ibadet ediyorsa bizim hâlimiz ne olacak?" diyerek yaptıkları ibadetleri azımsamış ve şöyle bir karar vermişlerdi. Biri "Ben bütün gece uyumadan namaz kılacağım.", diğeri "Ben her gün oruç tutacağım.", üçüncüsü de "Ben ömür boyu evlenmeyeceğim, hanımlardan ayrı kalacağım." diye söz verdiler. Peygamber Efendimizin bundan haberi olunca onları yanına çağırdı ve "Şöyle şöyle söyleyen sizler misiniz? Allah'a yemin ederim ki, ben sizin Allah'tan en çok korkanınız ve en çok sakınanınızım. Bununla beraber ben bazen oruç tutarım, bazen oruç tutmam. (Gecenin bir kısmında) nafile namaz kılar, (bir kısmındaysa) uyurum. Ben, kadınlarla da evlenirim. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse, o benden değildir."<sup>26</sup> Aynı şekilde ibadete düşkünlüğü sebebiyle eşi Havle bint Hakîm'i ihmal eden Osman b. Maz'un'u çağırarak eşinin, misafirin ve nefsinin de kendi üzerinde hakkı bulunduğunu hatırlatmış ve her hususta ölçülü olmasını tembih etmiştir.<sup>27</sup> Abdullah b. Amr'ın her gece Kur'an'ı hatmettiğini, gündüzleri sürekli oruç tutup geceleri de

25 Bakara, 2/143.

26 Buhârî, Nikâh, 1.

27 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/268; Ebû Dâvûd, Tetavvü', 28.



namaz kıldığını duyunca bunu doğru bulmamış, yedi (veya üç) gündен daha az sürede Kur'an'ı hatmetmemesini, bazen oruç tutup bazen tutmamasını, gecenin bir kısmında uyuyup bir kısmında da ibadet etmesini, arta kalan zamanda ailesiyle vakit geçirmesini ve dinlenmesini tavsiye etmiştir.<sup>28</sup>

## Doğruluk ve Güvenilirlik

Peygamber Efendimizin en dikkat çekici ve en önemli özelliklerinden biri doğru ve güvenilir bir insan oluşudur. Peygamber Efendimiz, vahiy gelmeden önce kırk yıllık hayatını geçirdiği putperest Cahiliye toplumunda güvenilir bir insan olarak dikkat çekmiş, bu sebeple *Muhammedü'l-Emîn* veya sadece *el-Emîn* adıyla anılmıştır. Şüphesiz doğruluk, dürüstlük ve güvenilirlik onun bütün hayatını kapsayan en temel vasfıdır. Yani o, peygamberliğinden önce *el-Emîn* olduğu gibi peygamberlik döneminde de *el-Emîn*'di. Peygamber Efendimiz yirmi yaşlarında iken Mekke'de haksızlık ve zulme karşı ne pahasına olursa olsun el birliğiyle hareket etmeyi öngören *Hilfü'l-fudûl* adlı harekete katıldı. Güçlüden değil, haklıdan yana oldu ve haksızlıklara karşı mücadele etti. Mekke ileri gelenlerinden Âs b. Vâil Yemenli bir tacirden mal satın almış, ancak bedelini ödememişti. Peygamber Efendimiz *Hilfü'l-fudûl* mensuplarıyla birlikte Âs b. Vâil'in yanına giderek mağdur tacirin hakkını aldı. İslam döneminde de Mekke'deki en azılı düşmanlarının karşısında mazlum ve mağdurların hakkını aramayı sürdürdü. Ebû Cehil'in satın aldığı malın bedelini ödemeyerek oyaladığı Yemenli bir tacirin şikâyeti üzerine bu azılı düşmanın yanına gitmekten çekinmedi ve mağdur tacirin hakkını ondan aldı.<sup>29</sup>

28 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/84-85; M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/85.

29 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/34. *Hilfü'l-fudûl* hakkında derli toplu bilgi için bk. Muhammed Hamîdullah, "Hilfü'l-fudûl", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/31-32.

Hz. Peygamber otuz beş yaşlarında iken Kureyşliler, yangın ve sel sularından zarar gördüğü için Kâbe'yi yeniden inşa ettiler. Ancak Hacerülesved'in yerine yerleştirilmesi hususunda anlaşmazlık çıktı. Bu şerefli görevi hiçbir kabile başkasına bırakmak istemedi. Aralarında bir çatışma çıkmak üzereydi ki "Benî Şeybe kapısından Kâbe'ye ilk giren kimsenin hakem olmasını" kararlaştırdılar. Kapıdan Hz. Peygamber'in girdiği görülünce orada bulunanlar "İşte el-Emîn, işte Muhammed geldi!" diyerek memnuniyetlerini ifade ettiler. Hz. Peygamber, bir örtü getirterek Hacerülesved'i onun üzerine koydu, bütün kabile reislerinin örtününün bir kenarından tutup yukarı kaldırmalarını istedi; taşın konulacağı hizaya gelince de taşı kendi elleriyle alıp yerine yerleştirdi. Böylece kimsenin itiraz edemeyeceği, adil bir şekilde problemi çözerek bir kez daha insanların güvenini kazandı.<sup>30</sup>

Peygamber Efendimiz (sas) ticaretle de meşgul olmuş ve dürüst bir tacir olarak dikkat çekmiştir. Mekke müşrikleri kıymetli eşyalarını ona emanet bırakır, o da emanete asla hıyanet etmeden sahiplerine iade ederdi. Hicret sırasında Mekke müşriklerine ait emanetleri sahiplerine iletmek üzere Hz. Ali'ye bırakması onun en zor anlarda bile emanete riayet ettiğinin en açık delilidir.

Miladi 610 yılında Hira Mağarası'nda ilk vahyi alan Hz. Peygamber korku ve heyecanla eve gidip durumu Hz. Hatice ile paylaştı. Hz. Hatice o sırada on beş yıldır evli olduğu eşini şu samimi sözlerle teselli etti: "Allah hiçbir zaman seni utandırıp üzmemeyecektir. Çünkü sen akrabayı gözetir, doğruyu söyler, acizlerin elinden tutarsın; yoksullara yardım eder, misafirleri ağırlarsın; haksızlığa uğrayanların yanında yer alırsın."<sup>31</sup>

30 İbn Hişâm, *es-Sire*, 1/192-197; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/145-148; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret, 1990), 1/68-70.

31 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/195.

Allah Resûlü Mekkelileri açıktan İslam'a davet için Safa Tepe'sinde topladığında "Ey Kureyşliler! Şu dağın arkasında size karşı hazırlanmış bir atlı birliği var, desem inanır mısınız?" diye sordu. Kureyşliler hep bir ağızdan "Evet, inanırız. Çünkü senin bugüne kadar yalan söylediğine şahit olmadık." diye karşılık verdiler.<sup>32</sup>

Hudeybiye Antlaşması (6/628) müzakereleri sırasında müşriklerden İslam'ı kabul edenlerin iade edilmesi kabul edilmişti. Antlaşma metni hazırlandığı sırada Kureyş temsilcisi Süheyl b. Amr'ın oğlu Ebû Cendel ayaklarındaki zincirleri süreyerek geldi. Ebû Cendel İslam'ı kabul ettiği için babası tarafından zincire vurulmuş ve Mekke'de hapsedilmişti. Süheyl b. Amr antlaşma gereği oğlunun iadesini istedi. Peygamber Efendimiz metnin henüz imzalanmadığını ileri sürerek Ebû Cendel'in antlaşma dışı tutulmasını talep ettiyse de Süheyl b. Amr iade konusunda ısrar etti; aksi takdirde antlaşmayı imzalamayacağını söyledi. Bu arada oğluna işkence etmeyeceğine dair söz verdiği hâlde onu sürükleyerek götürmeye başladı. Müslümanları derin üzüntüye sevk eden ve "Yevmü Ebi Cendel" (Ebû Cendel Günü) diye anılacak olan bu olaya Peygamber Efendimiz de çok üzüldü. Ancak yaptığı antlaşmaya sadık kalacağına Allah adına söz verdiğini belirterek Ebû Cendel'i iade etmek zorunda olduğunu belirtti. Ebû Cendel'e de sabır tavsiye etti.<sup>33</sup> Yine Mekke'den Medine'ye kaçıp Müslümanlara sığınan Ebû Basîr'i de antlaşmaya sadık kalmak adına iade etti.<sup>34</sup>

Peygamber Efendimizin doğruluk ve dürüstlüğüne düşmanları bile kabul etmiştir. Nitekim kendisine Peygamber

32 Buhârî, Vesâyâ, 11; Müslim, İmân, 348.

33 Buhârî, Sulh, 6, Şurût, 1, 15; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 1/192-193; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/259; Asri Çubukçu, "Ebû Cendel", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/118.

34 Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 2/626-630; Buhârî, Şurût, 15; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1, 260; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Basîr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/101.

Efendimizin İslam'a davet mektubu ulaşan Bizans İmparatoru Herakleios, onun hakkında daha fazla bilgi almak için ticaret amacıyla Suriye'ye giden Mekkelileri huzuruna davet etti. İmparatorun huzuruna çıkarılan Mekkeliler arasında müşriklerin lideri Ebû Süfyan da vardı. İmparator, Mekkelilere Hz. Muhammed'in toplumda nasıl bilindiğini sordu. Ebû Süfyan onun *el-Emîn*, yani güvenilir bir insan olarak bilindiğini ifade etti.<sup>35</sup>

Peygamber Efendimiz gerçek Müslüman'ı: “*Müslüman elinden ve dilinden insanların güvende olduğu kimsedir.*”<sup>36</sup> şeklinde tarif etmiştir. Bir gün alışveriş için Medine pazarına gittiğinde bir tahıl tüccarının dükkânına uğradı. Elini bir çuvala daldırduğunda alttan ıslak buğdaylar eline geldi. Hâlbuki üsttekiler kuruydu. Satıcıya durumu sorduğunda “Yağmur yağdı; üsttekiler kurudu, alttakiler ıslak kaldı.” cevabını aldı. Bunun üzerine şöyle buyurdu: “Öyleyse müşterilerin görmesi için ıslak kısmı üstte tutman gerekmez miydi? Bizi aldatan bizden değildir.”<sup>37</sup> Peygamber Efendimiz alışverişte hile yapmanın ateşte olduğu konusunda uyarırken<sup>38</sup> “*dürüst ve güvenilir tacirin kıyamet gününde peygamberler, sıddıklar ve şehidlerle birlikte haşredileceğini*” müjdelemektedir.<sup>39</sup> Hz. Peygamber yalan konuşmayı, sözünden dönmeyi ve emanete hıyaneti münafıklık alameti olarak saymıştır. O şöyle buyurmaktadır: “*Münafığın üç özelliği vardır: Konuştuğu zaman yalan söyler. Söz verdiğinde sözünde durmaz. Kendisine bir şey emanet edildiği zaman ihanet eder.*”<sup>40</sup>

Peygamber Efendimiz kendisinin yanına gelip “Ya Resûlallah! Bana öyle bir tavsiyede bulun ki başka tavsiyeye ihtiyaç

35 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 7.

36 Buhârî, İmân, 4-5.

37 Müslim, İmân, 164; Tirmizî, Büyü', 74.

38 Buhârî, Büyü', 60.

39 İbn Mâce, Ticârât, 1.

40 Müslim, İmân, 107.

duymayayım” diyen bir sahabiye şu cevabı vermiştir: “Allah’a iman ettim, de. Sonra da dosdoğru ol.”<sup>41</sup>

## Adalet

Allah Resûlü İslam’dan önce kötülüklerin hâkim olduğu Cahiliye toplumunda bile doğruluk ve güvenilirliği ile tanındı. Bütün hayatı boyunca haktan, hukuktan ve adaletten yana oldu. Yukarıda belirtildiği gibi yirmi yaşlarında Mekke’de haksızlıklarla mücadele etmeyi öngören Hilfü’l-fudûl hareketine katıldı. Kureyş’in gerçekleştirdiği Kâbe tamiri sırasında Hacerülesvedî yerine kimin yerleştireceği konusunda çıkan anlaşmazlıkta hakemlik yaptı ve taraf tutmadan herkesin memnun kalacağı şekilde problemi çözdü.

Peygamber Efendimiz toplumda adaletin yerini bulması için suçlular arasında ayırım yapılmamasını, kim olursa olsun ayrıcalık ve imtiyaz söz konusu olmaksızın cezalandırılması gerektiğini vurgulamıştır. Peygamberimiz zamanında Kureyşli kadınlardan biri hırsızlık yapmıştı. Kadının yakınları onun ceza almaması için Peygamberimizin çok sevdiği genç sahabi Üsâme b. Zeyd’i aracı olarak gönderdiler. Üsâme gelip Peygamberimize durumu anlattı. Bu girişimden son derece rahatsız olan Hz. Peygamber Üsâme’ye: “Allah’ın belirlediği bir ceza konusunda nasıl aracı oluyorsun!” diye çıktı. Ardından bir konuşma yaptı ve şöyle dedi: “Ey insanlar! Sizden önce bazı toplumlar içlerinden zayıf biri suç işlediği zaman onu cezalandırır, güçlü biri suç işlediğinde ise ona ceza vermezlerdi. Bu yüzden helak oldular, yok olup gittiler. Allah’a yemin ederim ki, hırsızlık yapan kızım Fâtıma dahi olsa onu da aynı şekilde cezalandırırdım.”<sup>42</sup>

41 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/413, IV, 385; Müslim, İmân, 62.

42 Müslim, Hudûd, 8.

## Hayatın Zorluklarına Dayanma ve Sabır

Peygamber Efendimiz Allah'ın en sevgili kulu, âlemlere rahmet ve son peygamber olarak gönderilmiş olmakla birlikte aynı zamanda bir “beşer”dir. Dolayısıyla hayatta her insan için söz konusu olabilecek şartlara tabidir. Mesela babası Abdullah o doğmadan önce vefat ettiği için yetim olarak dünyaya gelmiş, altı yaşında olduğu sırada annesi Âmine'nin vefatı üzerine de öksüz kalmıştır. Böylece her çocuk için en önemli manevi gıda olan anne baba sevgisinden mahrum büyümüştür. Dedesi Abdülmuttalib'in vefatından sonra himayesini üstlenen amcası Ebû Tâlib'in ailesine katkıda bulunmak için çobanlık yapmış, geçimini temin için ticaretle meşgul olmuştur. Hz. Fâtıma dışındaki bütün çocukları kendisinden önce vefat etmiş, dolayısıyla evlat acısını tatmıştır. Peygamberliğin onuncu yılında (M 620) en büyük iki destekçisi olan eşi Hz. Hatice ve amcası Ebû Tâlib'in vefatıyla derin üzüntüye gark olmuş, öyle ki bu yıl “Hüzün Yılı” olarak isimlendirilmiştir. Allah tarafından kendisine verilen peygamberlik görevini yerine getirirken alay, işkence, boykot ve iftiralara maruz kalmış, Tâif'te taşlanmış, müşrikler tarafından öldürülmek istenmiş, doğup büyüdüğü vatani Mekke'den hicret etmek zorunda kalmıştır. Medine döneminde de münafıkların ve Yahudilerin ihanetlerine ve suikast girişimlerine hedef olmuştur. Maddi bakımdan fakirliği yaşamış ve hayatın çeşitli zorluklarına göğüs germek durumunda kalmıştır. Bütün bunlar karşısında sabır ve metanetini korumuş, Allah'a güven ve tevekkülden ayrılmamıştır.

## İnsan İlişkileri

Peygamber Efendimiz insan ilişkilerinde de nezaketi, alçakgönüllülüğü, cömertliği, duyarlılığı, güvenilirliği, şefkat ve merhameti ile dikkat çekmektedir. Her şeyden önce o, iyi bir aile reisi, iyi bir eş, iyi bir baba ve iyi bir dede idi. Bir hadiste: “Sizin

en hayırlınız ailesi için hayırlı olandır.”<sup>43</sup> buyurmaktadır. Bu konuda diğer bir hadis-i şerif şöyledir: “İman bakımından en mükemmel mümin, ahlakı en güzel olan ve aile fertlerine yumuşak davranandır.”<sup>44</sup> Peygamberimizin yanında Medine’de on yıl kalmış olan Enes b. Mâlik şöyle demiştir: “Resûlullah kadar ailesine şefkat ve merhametle davranan bir kimse görmedim.”<sup>45</sup>

Peygamber Efendimiz akrabalık bağlarına önem verirdi.<sup>46</sup> Akrabaya iyilik ve yardım yapmak, onları ziyaret etmek ve akrabalık bağlarını canlı tutmak manasındaki sıla-ı rahim konusunda şöyle buyurmaktadır: “...Allah’a ve ahiret gününe iman eden kimse sıla-i rahimde bulunsun.”<sup>47</sup> Diğer taraftan akraba ile ilişkileri kesenleri “Akrabalık bağlarını koparan cennete giremez.”<sup>48</sup> diyerek uyarmıştır.

Peygamber Efendimiz komşuya iyilik ve ikramlarda bulunmaya teşvik etmiştir. Komşulukla ilgili hadis-i şeriflerden bir kısmı şöyledir: “Allah’a ve ahiret gününe iman eden kimse komşusuna iyilik etsin.”<sup>49</sup>; “Cebrail, komşu hakkı üzerinde o kadar önemle durdu ki neredeyse komşuyu komşuya mirasçı yapacak sandım.”<sup>50</sup>; “Komşusunun kendisine kötülük yapmasından korktuğu, kötülüğünden emin olmadığı kimse gerçek mü’min olamaz.”<sup>51</sup> Yine Peygamber Efendimizin şu sözü meşhurdur: “Komşusu açken kendisi tok yatan gerçek mümin olamaz.”<sup>52</sup>

43 İbn Mâce, Nikâh, 50.

44 Ahmed b. Hanbel, Müsned, 6/47.

45 İbn Sa’d, et-Tabakât, 1/ 136.

46 Müslim, İmân, 252.

47 Buhârî, Edeb, 85.

48 Buhârî, Edeb, 11.

49 Buhârî, Edeb, 31, 85.

50 Buhârî, Edeb, 28.

51 Buhârî, Edeb, 29.

52 Buhârî, el-Edebü’l-Müfred, s. 52.

Peygamber Efendimiz toplumun her kesimiyle yakından ilgilenmiş, her kesime maddi ve manevi destek vermiştir. Çocuklar, kadınlar, yetimler, gençler, yaşlılar, engelliler, hastalar, yoksullar, köleler vs. her zaman onun ilgi alanında olmuştur.

Peygamber Efendimizin insan ilişkilerinde en dikkat çekici özelliklerinden biri mütevazı olmasıdır. Nitekim o, Medine’de aynı zamanda devlet başkanı olduğu hâlde maddi imkânlarını ihtiyaç sahipleriyle paylaşmış ve sade hayatı tercih etmiştir. Mekke fethi günlerinde huzuruna bir adam geldi. Adam Peygamberimizle konuşurken titriyordu. Peygamberimiz ona şöyle dedi: “*Kendine gel! Titreme! Ben bir kral değilim. Ben Kureys’ten kurutulmuş et (kuru ekmek) yiyen bir kadının oğluyum.*”<sup>53</sup> Peygamberimiz o kadar sade giyinir ve arkadaşları arasında o kadar ayrıcalıksız otururdu ki bazen onu ilk defa görüp tanımak için gelenler “Aranızda hanginiz Muhammed?” diye sorardı.<sup>54</sup>

## Hayvanlara ve Çevreye Karşı Duyarlılık

Âlemlere rahmet olarak gönderilen Peygamber Efendimiz etrafımızla ilişkilerimizde şefkat ve merhameti temel bir prensip olarak merkeze yerleştirmiş ve şöyle buyurmuştur: “*Merhamet edene Allah da merhamet eder. Siz yerdekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin.*”<sup>55</sup> O, sadece insanlara değil hayvanlara da şefkat ve merhametle yaklaşmıştır. Yolda giderken susamış bir köpeğe su veren günahkâr bir kişinin Allah tarafından bağışlandığını belirtirken<sup>56</sup> bir kediye aç bırakarak ölümüne sebep olan kişinin de cehennemlik olduğunu ifade etmiştir.<sup>57</sup>

53 İbn Mâce, Et’ime, 30.

54 İnsan ilişkileri konusunda geniş bilgi için bk. Casim Avcı- Mevlana İdris, Hz. Muhammed’in Hayatı (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 286-302.

55 Ebû Dâvûd, Edeb, 58.

56 Buhârî, Şırb, 9, Edeb, 27; Müslim, Selâm, 153-154.

57 Buhârî, Bed’ül-halk, 17; Müslim, Selâm, 151.



Aşırı yük taşımaktan, açlık ve susuzluktan hâlsiz düşmüş bir deveyi görünce çok üzülmüş ve sahibini çağırıp zavallı hayvana merhametli davranması konusunda uyarmıştır.<sup>58</sup> Kuş ve karınca yuvalarının bozulmaması, kuş yavrularının yuvadan alınmaması gibi hususlarda da ikazlarda bulunmuştur.<sup>59</sup>

Peygamber Efendimiz çevreye karşı da duyarlı olmuştur. Çevrenin yeşillendirilmesi ve ağaçlandırılmasını, kuru ve çorak bir araziye işe yarar hâle getirmeyi<sup>60</sup>, su kuyularının açılmasını teşvik etmiş<sup>61</sup>, bir nehirden abdest alınıyor olsa bile suyun israf edilmemesini istemiştir.<sup>62</sup> Ağaçlandırma konusunda şöyle buyurmuştur: “Bir Müslüman, bir ağaç diker veya ekin eker de ondan bir kuş, insan veya herhangi bir hayvan yerse, bu onun için sadaka sayılır.”<sup>63</sup>; “Birinizin elinde bir hurma fidanı varken kıyamet kopuyor olsa bile derhâl onu diksin.”<sup>64</sup>

58 Ebû Dâvûd, Cihâd, 47.

59 Ebû Dâvûd, Cihâd, 122, Edeb, 176.

60 Ebû Dâvûd, Harâc, 37; Tirmizî, Ahkâm, 38.

61 Ebû Dâvûd, Zekât, 41.

62 İbn Mâce, Tahâret, 48.

63 Müslim, Mûsâkât, 12.

64 Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, 3/184.

## Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Avcı, Casim-İdris, Mevlana. *Hz. Muhammed'in Hayatı*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahihu'l-Buhârî*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Çağrıncı, Mustafa-Uludağ, Süleyman. "İstikamet". *DİA*. 23/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çubukçu, Asri. "Ebû Cendel". *DİA*. 10/118-119. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 2 cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret, 1990.
- Hamidullah, Muhammed. "Hilfû'l-fudûl". *DİA*. 18/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Nşr. Mustafa es-Sekkâ v. dğr. 4 cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Nşr. İhsan Abbas. 9 cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Kandemir, M. Yaşar. "Muhammed-Şahsiyeti". *DİA*. 30/423-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kandemir, M. Yaşar. "Abdullah b. Amr b. Âs". *DİA*. 1/85. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Basîr". *DİA*. 10/101. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kaya, Remzi. *Kur'an'da İstikâmet*. Bursa: Emin Yayınları, 2005.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir. *el-Muvatta'*. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Sarıçam, İbrahim. *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.

Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*. Nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1387/1967.

Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *es-Sünen*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Vâkıdî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Kitâbü'l-Me-gâzî*. thk. Marsden Jones. 3 cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Nşr. Şu'ayb el-Arnaût v. dğr. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.



# İSTİKAMET ÖNDERİ HZ. PEYGAMBER'İN HAYAT İLKELERİ

*Prof. Dr. Gürbüz DENİZ*  
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Peygamberlerin ilahi kitaplar vasıtasıyla yaptıkları teklifler, ortaya koydukları hayat pratikleri tek bir insanın veya insan grubunun akıl ve yeteneklerini aştığından nübüvvet, insanlık için ulvi bir makam ve kurtuluş vesilesi olarak kabul edilir. İdeolojiler ve insana ait dünya görüşleri, kimi meselelerde çok iyi açıklamalar yapabilir ve ideal çözümler sunabilirler. Ancak onların açıklamaları ve çözümleri varlığın ve hayatın bütün alanlarını kapsayıcı olmadığı gibi bu açıklamalar tek bir şahsın hayatında örnek bir istikamet imkânına da kavuşmamaktadır. Peygamberler ise insanlığın kurtuluşu için ideal örneklikler sunarlar.<sup>1</sup> Bu durum, vahyin ve nübüvvetin gerçeklikten kopuk olmadığına göstergesidir. Peygamberler içinde Kitab-ı Kerim'in yaptığı tekliflerin tamamını hayatında yaşamış ve böylece bize istikamet örneği yapmış olan Hz. Peygamber'dir. Üsve-i hasene bu demektir.

Resûlullah'ı kendisine vahyedilen kitaba bakarak anladığımızda, onun insan olma sınırının zirvesinde bir beşer olduğunu görmekteyiz. Kur'an'ın “Şüphesiz ki sen yüce bir ahlak üzeresin.”<sup>2</sup>

1 “İçinizden Allah'ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır.” (Ahzab, 33/21).

2 Kalem, 68/4.

ayetiyle ve Hz. Aişe'nin "Onun ahlakı Kur'an idi."<sup>3</sup> sözüyle Hz. Peygamber'in müstesna konumuna işaret edilmektedir. Hz. Peygamber bir ütopyacı, yaşadıkları da hayal ürünü şeyler değildir. O, hayatın gerçekliğini vahyin hakikatine uygun bir şekilde tecrübe etmiş ve bize de iyi bir miras bırakmıştır. Ancak Hz. Peygamber, tarih içinde -ne yazık ki- bazen insanüstü konumlara çıkartılmıştır. Bunun önemli nedenlerinden biri, Müslümanların başka milletlerle karşılaştıklarında onların mitolojik kahramanlarına Hz. Peygamber'i benzetme heveskârlıkları ve o kahramanların giysilerini Hz. Peygamber'e girdirme gayretkeşliği içine düşmüş olmalarıdır. Bu da Hz. Peygamber'i bazı durumlarda örnek alınamaz bir şahsiyet hâline getirmiştir. Bu gibi sorunlarla karşılaşıldığında, Kur'an'ın ve sahih sünnetin anlattığı peygambere ittiba/uyumak zorunluluk arz eder. Bu itibarla Hz. Peygamber'in Kur'an'da ve sahih sünnette tasviri yapılan hayatı bizim sırat-ı müstakim üzere olmamızın ya da istikamet sahibi olmamızın tek örneğidir.

Hz. Peygamber'in ahlakının nazari/teorik kaynağı Kelam-ı Kadim, pratik/ameli kaynağı ise bizatihi kendisidir. Hz. Peygamber'in bireysel tecrübelerinin başkası tarafından bire bir aynen tecrübe edilmesi mümkün değildir. Çünkü her insanın şakilesi şahsına münhasırdır. Ancak örnek alınabilirliği mümkündür. Dört erdemın tamamı ve dahası hayatında bütünleşmiş ve derununda zihni ve amelî olarak tecrübe edilmiştir. Hikmet, adalet, şecaat, iffet, tolerans, sebat, tevazu, azim, dikkat, hilim vb. erdemlerin hepsini topyekûn tek bir şahıs olarak hayatında cem etmiştir. Ayrıca ve özellikle de Kur'an eğitimi kendisine çok daha nazik hakikatleri öğretmiştir. O, her insana kapasitesi nispetinde örnek olacak sade ve zarif bir hayat yaşamıştır.

3 Müslim, Müsâfirîn, 139.

Hız. Peygamber'i diğerk mitik ve mitolojik şahıs ve inançlardan ayırmak, onun hayat tecrübesini Kur'an bağlamıyla bilmeyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda Hız. Peygamber'i tanımak ve onun beşer olduğunu bilmek şu özelliklerle kendini izhar ettiği gibi onun diğerlerinden olan farkını da ortaya koymaktadır. Hız. Peygamber'in zikredeğimiz hayat ilkeleri yalnızca Müslümanlara değil herkese istikamet bahşedecek niteliktedir.

Bu ilkeleri şöylece özetleyebiliriz:

Hız. Peygamber, beşer üstü bir varlık değildir. Ancak beşerî yeteneklerini en üst düzeyde fiilî hâle getirmiştir. Üst düzey fiiliyet; 1'e 10 gibidir. Bu fark ediş, Hız. Peygamber'i konumlandırmak bağlamında önem arz etmektedir.

Hız. Peygamber, hiçbir zaman cehdinin/gayretinin dışında Allah'tan bir şey istememiştir. Her işine azimle başlamış, gücünün yetmediği zamanlarda, Rabbine niyazda bulunmuş, sebeplere uymayı hayatının esası kılmıştır. Olağanüstü beklentilere girmemiştir. Bu tavır; ataleti, mitik beklentileri devre dışı bırakmıştır. Kişinin gayretinden, cehdinden başka beklentilere girmesinin önü kesilmiştir.

Kur'an'dan anladığımız kadarıyla Hız. Peygamber; bazen başkalarının söz, fiil ve hayatlarından etkilenmiş ancak Kur'an'ın yol göstermesiyle bu öykünmelerden kurtulmuştur. Zenginlik, makam, fiziki güzellik, güzel söz söyleme gibi hususlarda Kur'an, Hız. Peygamber ile ilgili olarak bu mevzuları çokça söz konusu ederek bu şekilde özellikleri olanlara heveslenmemesini tavsiye etmiştir. İnsanların çoğu bu tür öykünmeler sebebiyle istikametlerini yitirmektedirler.

Hız. Peygamber'in en büyük mucizesi Kur'an'dır.<sup>4</sup> Yani Kur'an'ın insanlığa sunduğu tekliflerinin evrenselliğidir. Bunun

4 "Kendilerine okunan bu kitabı sana göndermiş olmamız onlara yetmiyor mu? Elbette inanan bir topluluk için onda rahmet ve ibret vardır." (Ankebût, 29/51).

dışında İsra Olayı'nda olduğu gibi şahsına münhasır gaybi yardımlar da görmüştür. Ancak anlatıldığı gibi hayatı mucizelerle dolu bir resül değildir. Öyle olsaydı hayatında zorluklar yaşamaması gerekirdi. Hâlbuki hem Mekke ve hem de Medine'de çok sıkıntılar yaşamıştır. De ki: *“Ben kendim için, Allah'ın dilediği dışında ne bir fayda elde edebilirim ne de zarardan kurtulabilirim. Eğer gaybı biliyor olsaydım elbette bundan çok faydalanırdım, başıma kötülük de gelmezdi. Ben yalnızca inanan bir toplum için uyanıcı ve müjdeleyiciyim.”*<sup>5</sup>

Hz. Peygamber, ancak Allah bildirirse gaybı bilir. Peygamberlik görevi olmayan biri gaybı bilemez. *“... Allah, gaybını size açacak da değildir; ama (onu bildirmek için) elçilerinden tercih ettiği birini seçer...”*<sup>6</sup> İfk Olayı, savaş esirlerinin serbest bırakılması, Recî Vakası, Bi'rîmaûne Olayı gibi örnekler bunun kanıtıdır. İfk Olayı'nda çok ağır sıkıntılar yaşamasına rağmen zahir olan malumatın dışında bir şey yapmamıştır/yapamamıştır. Ta ki vahiyle Hz. Âişe validemizin masumiyeti tescilleninceye kadar... Böylece anlamaktayız ki istikametimizi belirleyecek en önemli husus; açık, anlaşılır ve herkesin onayladığı deliller olmalıdır.

Hz. Peygamber'in *“âlemlere rahmet olarak gönderilmesi”*nin anlamı:<sup>7</sup> Kur'an'ın evrensel olması ve getirdiği tekliflerin var olan her şeyi anlamlandırma imkânına/gücüne sahip olmasıdır. Bu imkân ve güç, çoğunlukla tümel bazen de tekil olarak söz konusu edilmiştir. Müslümanlar için istikametın temelleri burada aranmalıdır.

Hz. Peygamber'in aile hayatı çoğunlukla cennet bahçesi ise de bazen her beşerin bir şekilde muhatap olduğu beşerî sıkıntıları içermektedir. Böylece ailevi sorunlarımızı nasıl çözeceğimizin

5 Arâf, 7/188.

6 Âl-i İmrân, 3/179.

7 *“Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.”* (Enbiya, 21/107)



örnekliğini bize öğretmiş olmaktadır. Hz. Peygamber ve eşleri hayal âleminde değil gerçeklik âleminde yaşamış ve o gerçeklik içinde hakka ve doğruya göre davranmışlardır.

Resûlullah, istişareye özel önem vermiştir,<sup>8</sup> konuşanı sonuna kadar dinlemiş ve çoğunluğun fikrine uymuştur.<sup>9</sup> Gençlerin fikirlerine özel önem vermiştir. Birçok savaş kararı, bu istişareler ile alındığı gibi vahyin kendileri hakkında doğrudan bahsetmediği mevzularda da arkadaşlarına danışmış ve doğru gördüklerini uygulamaktan asla çekinmemiştir. Akılları birbirine bağlayarak büyük aklın görebildiğini keşfetmeye ömür boyu gayret göstermiştir. Hz. Peygamber'in hayatında da görüldüğü üzere önderlik ve istikamet sahibi olmanın önemli parametresi istişareye önem vermektir.

Hz. Peygamber'e haset edenler çok olmuştur. Bu sebeple onu itham etmişler, küçük düşürmeye çalışmışlardır. Ama o, hep iyilerin yanında olmuş, kötülerle arasına mesafe koymuştur. Hakikat karşısında "kınayanın kınamasına" itibar etmemiştir.<sup>10</sup> Yani hak olandan başka tarafa yönünü çevirmemiş, istikametini bozmamıştır.

Evrensel düzeyde Kur'an, Hz. Peygamber'i Hz. İbrahim'e atfetmiş (onun yolunda olduğunu ifade etmiş (İbrahim milleti)) o da kendisini onun üzerinden temellendirmiştir.<sup>11</sup> Bu manada Hz.

8 "... Her konuda görüşlerini al..." (Âl-i İmrân, 3/159).

9 Mesela, Uhut Savaşı'nda kendi görüşüne aykırı olmasına rağmen çoğunluğun görüşüne uyarak şehir dışında düşman ile savaşmayı kabul etmiştir. Onun ve bazı sahabenin bu husustaki görüşü, Medine içinde kalarak düşman ile savaşmak idi.

10 "... Kınayanın kınamasından da korkmazlar..." (Maide, 5/54).

11 "İbrahim ve beraberinde olanlarda sizin için güzel bir örnek vardır..." (Mümtetine, 60/4), "Sana da şunu vahyettik: "İbrahim'in dosdoğru yaşama biçimine uy! O hiç müşriklerden olmadı!" (Nahl, 16/123), Onlar, "Yahudi veya hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız" dediler. Sen de şöyle de: "Hayır! Biz, Hanif olan İbrâhim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi." (Bakara, 2/135).

Musa'ya ve Hz. İsa'ya herhangi bir atıf yapılmamıştır. Tabiri caiz ise Hz. Peygamber'in istikamet örneği atası Hz. İbrahim'dir.

Hz. Peygamber (sas), kazandığından ve kendisine infak için emanet edilenleri, zekât olarak verilenleri fakire fukaraya hemen dağıtmıştır. Kendisi ihtiyaç sahibi olsa da vermektan kendisini alıkoymamıştır.<sup>12</sup> Özellikle bu türden maddi emanetler üzerinden bir egemenlik kurma, o mallardan ticaret yapma gibi eylemlere yönelmemiştir. O biliyordu ki dünya geçici, ahiret ebedî, o zaman ahirete azık hazırlamak elbette dünyevilik elde etmekten daha hayırlıdır.

Kendisine vahyedilene, kendi aleyhine de olsa tebliğ etmekten çekinmemiştir.<sup>13</sup> Nitekim Mekke döneminde Abese ve Medine'de Zeyd-Zeynep meseleleri çok ağır teklif ve sınanmalar olsa da onları uygulamaktan ve o emirleri nefisine tebliğ etmekten çekinmemiştir. Kitab-ı Kerim'in çizdiği istikametın dışına çıkmayı aklından geçirmemiştir.

Şahsiyetini, kişiliğini hep korumuştur. Tevazusu zillet değil hikmet ve azamettir. "Müslümanları bırakıp, kafirleri dost edinmemiştir." "Müslümanlara karşı merhametli, kâfirlere karşı haşın olmuştur."<sup>14</sup> Ancak savaşta bile kinle hareket etmemiş, herkese adil davranmıştır. Yakasını çekiştirene<sup>15</sup> de amcasını vahşice öldürene<sup>16</sup> de Yahudilerden kendisinden adalet talep edenlere de adil ve insani davranmıştır. Ancak onlardan beklentiler içine girip de Müslümanların şahsiyetlerini rencide etmemiştir.

12 İnsân, 76/7-10.

13 Abese, 80/1-10; İsrâ, 17/73-75; Tahrîm, 66/1-5 vb.

14 Mâide, 5/54.

15 Buhârî, Humus, 19; Müslim, Libâs, 18.

16 Ebü Süfyan'ın eşi Hint, Uhut Savaşı'nda şehit edilen Hz. Hamza'nın bazı organlarını kesmiş ve Mekke'ye götürmüştü. Hint Müslüman olunca Resûlullah onu affetti. Örnek olarak bk.: İbn Hişam, Siyer, III, 87-240; İbn Sa'd, Tabakat, II, 35-48.

Allah'ın esmasını (esma-i hüсна) hayatının her aşamasında üzerinde tecelli ettirmiştir. Merhametli, ilim sahibi, kudretli, sabırlı vb. olmayı beşer olmanın üst sınırında hayatına yansıtmıştır. Gerektiğinde hududullaha riayet noktasında Allah'ın Kakhâr ism-i şerifini fiili hâle getirmiştir.

Müminlerin üzerine merhamet kanatlarını açmıştır.<sup>17</sup> Küçük ya da büyük kusurları olan müminler nedametlerini samimi olarak ifade ettiklerinde onları Allah rızası için affetmiş ve onlara asla kin ve düşmanlık beslememiştir.

İfrat ve tefrit değil orta yolu tutmuştur. “*Ümmeten Vasata*”: *İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık...*”<sup>18</sup> “Aşırılıklar zıddına inkılap eder.” anlayışı hayatının ilkesi olmuştur. Bu ayet tam da Hz. Peygamber'in müminlere istikamet örneği olduğunu açıkça ifade etmektedir.

Adabımuâşeret kurallarına uymuş, uymayanları ise Allah uyarmıştır... “*Sen söylemekten utanırsın ama Allah bunları bildirmekten çekinmez.*”<sup>19</sup> Bu türden kitabi uyarılar, Müslümanların medeni olmalarının önünü açmış, samimiyet ile sıradanlığın arası tefrik edilmiştir.

Yahudilere; kitaplarını tahrif ettiklerini, Kur'an'ın sahih anlamlarıyla hatırlatmıştır. Bu sebeple Yahudiler, Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a düşman kesilmişlerdir. Hristiyanlara; dinlerini basitleştirdiklerini, Allah adına söylediklerinde samimi olmadıklarını hatırlatmıştır. Ortada olanlara ve müşriklere bu hayatın anlamsız

17 “Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.” (Âl-i İmrân, 3/159).

18 Bakara, 2/143.

19 Ahzâb, 33/53.

olmadığını, bir gayesinin bulunduğunu tebliğ etmiştir. Yani her insan formundaki varlığa, gayesini, hedefini hatırlatmıştır.

Neticede Hz. Peygamber duru fitratını; kendisine kötülük yapanları gerekçe göstererek bozmamış ve elde ettiği başarıları onu kibirli yapmamıştır.<sup>20</sup> O, kendisini kendi ifadeleriyle şöyle tanıtmaktadır: 1. “Rahmet ve rehber”<sup>21</sup> 2. “Muvahhid”<sup>22</sup> 3. “Berreketli yağmur”<sup>23</sup> 4. “Muallim”<sup>24</sup> 5. “Müyessir”<sup>25</sup> (kolaylaştırıcı)” 6. “Hanif ve müsamahakar”<sup>26</sup> ve 7. “Mütemmim (tamamlayıcı) olarak gönderildim.”<sup>27</sup> Hz. Peygamber bu görevlerini hakıyla yerine getirmiştir.

İstikamet sahibi olmak; değerlerden, ilkelere sapmadan ve kimseyi başkasına karşı kayırmadan o ilkelere hayatın her aşamasında uymakla mümkündür. Bunun yanında bu ilkelere yalnızca zahiren uymak yeterli değildir, onları bütün benliğimiz ile benimsemek de gerekir. İşte Hz. Peygamber, bu ilkelere hep-sine gönülden inanmış, onları yaşamış ve bize istikamet örneği olmuştur.

20 Resûlullah, Mekke’yi fethettiği zaman alçak gönüllülük göstermiş, kendisine onca alay, hakaret, eziyet etmiş hatta kendisini öldürmek için suikast planı yapmalar için özel bir tim oluşturan Mekkelileri -Yusuf’un (as) kardeşlerini affettiğini hatırlatarak (Yusuf, 12/92)- affetme alicenaplığını göstermiştir.

21 Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 36/551.

22 Müslim, *Müsâfirin*, 294.

23 Müslim, *Fedâil*, 15.

24 Dârimî, *Mukaddime*, 32.

25 Müslim, *Talâk*, 29.

26 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/624.

27 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/513.





# “ALLAH’A İNANDIM DE! SONRA DA DOSDOĞRU OL!” HADİSİ BAĞLAMINDA İSTİKAMET ÜZERE OLMAK

Doç. Dr. Hüseyin AKYÜZ  
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi  
İslami İlimler Fakültesi

Bir keresinde Süfyan b. Abdullah<sup>1</sup> (ra) (öl.?), Hz. Peygamber’e (sas) gelerek başka birine sormaya ihtiyaç kalmayacak bir tarzda İslam’ı kendisine anlatmasını istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sas) “Allah’a inandım de! Sonra da dosdoğru ol!” buyurmuştur.<sup>2</sup> Söz konusu hadisin bazı tarikelerinde, verilen bu nefis ve veciz cevabın “Allah’tan kork, sonra

- 1 Bu zât, Süfyan b. Abdullâh es-Sekafi’dir. Hz. Peygamber’e (sas) gelen Taîf heyeti içinde gelip Müslüman olmuştur. Hz. Ömer (ra) kendisini Taîf’e zekât memuru olarak görevlendirmiştir. bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1993), 3/104.
- 2 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahih*, haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), İmân, 62. Ayrıca bk. Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *el-Câmi'*, thk. Habîburrahmân el-Azamî (Pakistan: el-Meclisu'l-İlmiyye, 1403), 2/128 (No. 20111); Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlîsî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Abdulmuhsin (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 2/558 (No. 1327); Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî, *Müsnedü İbn Ebî Şeybe*, thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî - Ahmed Ferid el-Mezîdî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 2/194 (No. 679); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 3/413; 4/384.



*da dosdoğru ol!”<sup>3</sup> ve “Rabbim Allah’tır de! Sonra da dosdoğru ol!”<sup>4</sup> şeklinde olduğu görülmektedir. Ancak mana ile rivayetten kaynaklanan bu cevap farklılığının yukarıdaki hadisin anlam bütünlüğüne ve Hz. Peygamber’e (sas) aidiyetine zarar vermediği net bir şekilde söylenebilir.<sup>5</sup> Öte yandan cevabi ifadelerden anlaşıldığına göre Süfyan b. Abdullah’ın (ra) nazik talebine karşılık Hz. Peygamber’in (sas) verdiği bu anlamlı tavsiye, son derece özlü, açık ve kapsamlı bir tariftir. Kuşkusuz az lafızlı, ama anlam derinliğine sahip bu ifade, onun (sas) Kur’an birikiminin ve cevamiü’l-kelim (özlü ve kapsamlı sözler söyleme) özelliğinin net bir göstergesidir.<sup>6</sup> Zira İslam kavramı, bir taraftan burada iki cümlecikle tarif edilirken diğer taraftan bu özlü tarifi bazı ayetlerden<sup>7</sup> mülhem alınarak yapıldığı anlaşılmaktadır.*

Hz. Peygamber’in (sas) Kur’an kaynaklı yaptığı bu tanımdan anlaşıldığına göre bir Müslüman’ın hayatında en önemli ölçütlerden ikisi, Allah’a iman ve istikamet üzere yaşamaktır. Zikrolunan hadiste özellikle “Allah’tan kork.” ve “Allah’a inandım ve Rabbim Allah’tır.” ifadelerinden sonra istikamet üzere olmaktan bahsedilmesi oldukça düşündürücüdür. Şayet bu sıralama dikkate

- 
- 3 Ebü Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), Rikâk, 4.
  - 4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/413; Dârimî, Rikâk, 4; Ebü İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, haz. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), Zühd, 61; Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), Fiten, 12.
  - 5 Konuya dair geniş bilgi için bk. Fatih Çimen, “İstikâmet Hadisinin İsnad ve Metin Analizi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/31 (2017), 103-123.
  - 6 Ebü’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsübî, *İkmâlu’l-mu’lim bi-fevâ’idi Müslim*, thk. Yahyâ İsmâil (Mısır: Dâru’l-Vefâ, 1419/1998), 1/275.
  - 7 “Şüphesiz, Rabbimiz Allah’tır deyip, sonra dosdoğru yolda yürüyenlerin üzerine melekler iner...” (Fussilet, 41/30); “O hâlde seninle beraber tövbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol!...” (Hüd, 11/112).



alınırsa Allah’a imanın, istikamet üzere olmanın ön şartı olduğu ileri sürülebilir. Yani istikamet, her şeyden önce halis bir tevhid inancına dayanmalıdır. Zira temelinde tevhid bulunmayan istikametten söz edilemez. Diğer taraftan “Tevhid inancına sahip olan herkes, dürüst bir hayata sahiptir.” şeklinde bir genellemenin çok da doğru olmayacağını<sup>8</sup> belirtmek gerekir. Bu minvalde istikamet kelimesinin yüklendiği anlamlar üzerine kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı düşünülmektedir. Şöyle ki:

İstikamet sözcüğü, üç harfli kök fiile (م وق) üç harf ilavesiyle türetilen ve lügatte “itidal üzere olmak, doğru olmak, düz olmak ya da düzelmek” anlamlarına gelen (استقام) fiilinden masdardır.<sup>9</sup> Râğıb el-İsfahânî (öl. 502/1108), istikamet lafzının hem “düz bir çizgi gibi dosdoğru yol” için kullanıldığını belirtmiş<sup>10</sup> hem de bazı ayetleri referans göstererek<sup>11</sup> insanın istikamet üzere olmasını “dosdoğru yol üzerinde sapmadan ilerlemesi” şeklinde izah etmiştir.<sup>12</sup> Ayrıca hak ve hakikat yoluna “sırat-ı müstakim/istikametli yol” da denilmiştir.<sup>13</sup> Öte yandan tefsir âlimlerinden Kurtubî (öl. 671/1273) ve Şafîî fakihlerinden Alkamî (öl. 969/1561-62), istikameti “bir tarafa sapmadan dosdoğru gitmek” şeklinde tarif etmişlerdir.<sup>14</sup>

- 8 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Riyâzû’s-sâlihîn/Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, çev. - şerh. M. Yaşar Kandemir vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 1431/2010), 1/368.
- 9 Ebû’l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr el-İfrîkî el-Misrî, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1414), “kvm”, 12/498.
- 10 Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi’l-Kur’ân* (Beyrut: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.), “kvm”, 2/540.
- 11 Hûd, 11/112; Fussilet, 41/30.
- 12 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 2/540.
- 13 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 2/540.
- 14 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân (Tefstru’l-Kurtubî)*, thk. Ahmed Abdulâlîm el-Berdunî - İbrahim Etfiş (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısıriyye, 1384/1964), 9/107; Ali

Bunlara ilaveten istikamet hakkında âlimler tarafından değişik tanımlar yapıldığı da müsellem bir hakikattir. Örneğin bazıları, istikameti “kulun hiçbir şeyi Allah rızasına tercih etmemesi”,<sup>15</sup> “yüce Allah’a itaat etmekten ayrılmamak”<sup>16</sup> ve “Allah’ın kitabına ve Hz. Peygamber’in (sas) sünnetine sarılıp bunlardan kopmadan yaşamak”<sup>17</sup> şeklinde açıklamışlardır. Bu konuda Hindistanlı muhaddis Sindî (öl. 1138/1726) ise şöyle demiştir: “İstikamet; hakka uymak, adaletli olmak, Allah tarafından emredilen hizmetleri tam yapmak ve yasaklanan bütün günahlardan sakınmaktır.”<sup>18</sup>

İstikamet sözcüğünün kök harflerinden (م.و.ق) türetilen kelimeler, Kur’an’da altı yüz ayette geçmektedir.<sup>19</sup> İstikamet kelimesi

b. Ahmed el-Bülâkî el-Azîzî, *es-Sirâcü’l-münîr bi-şerhi’l-Câmi’i’s-Sağîr* (Mısır: Matbaatü’l-Hayriyye, 1304/1886), 1/197.

15 Azîzî, *es-Sirâcü’l-Münîr*, 1/197.

16 Azîzî, *es-Sirâcü’l-Münîr*, 1/197.

17 İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 12/498.

18 Ebû’l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî, *Kifâyetu’l-Hâce fî Şerhi İbn Mâce/Şerhu Süneni İbn Mâce el-Kazvîni* (Beirut: Dâru’l-Cil, ts.), 1/119; ayrıca Hanbelî âlim İbn Kayyim el-Cevziyye, istikameti ‘yüce Allah’ın huzurunda samimiyetin ve ahde vefanın hakikati üzere durmak’ olarak tarif etmiştir (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyûb b. Sa’d İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu’s-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na’budu ve iyyâke nestâin*, thk. Muhammed el-Mu’tasım Billâh el-Bağdâdî (Beirut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1916/1996), 2/106). Tasavvuf ehli ise istikameti ‘verilen bütün sözleri yerine getirmek; yemek, içmek, giyim, dinî ve dünyevi her türlü işte orta yolu gözetmek suretiyle doğru yoldan ayrılmamak’ şeklinde açıklamıştır (Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Mu’cemu’t-ta’rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Miñşâvî (Kahire: Dâru’l-Fazîle, ts.), 19). Bazı kaynaklarda ise istikamet, ‘kulun, aklın ve şeriatın irşadına göre ubûdiyyet yolunda yürümesi’ şeklinde tarif edilmiştir (es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Mu’cemu’t-ta’rîfât*, 19).

19 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemu’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Ke-rim* (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1346), 578-587.

ise bunların sadece kırk yedisinde mazi,<sup>20</sup> muzari,<sup>21</sup> emir<sup>22</sup> ve ismi fail<sup>23</sup> formlarıyla yer almıştır. Mezkûr ayetler incelendiğinde, istikamet kavramının Kur’an’da “itidal üzere olmak, dosdoğru olmak, bağlı olmak, doğru yola girmek, doğru yolda yürümek” gibi anlamlar taşıdığı gözlemlenmektedir. Bu terimin hadis kaynaklarında da benzer anlamlarda kullanıldığı söylenebilir.<sup>24</sup> Nitekim bu bilgiler ışığında istikameti, bir Müslüman’ın yüce Allah’ı tanıyıp Kur’an ve sünnetin ortaya koyduğu prensipler çerçevesinde O’na dosdoğru bir şekilde kulluk etmesi şeklinde anlamak mümkündür. Çünkü bir Müslüman, şayet Kur’an ve sünnetin ortaya koyduğu prensiplere aykırı hareket ederse İslam’ın doğru yolundan sapmış olacaktır.

Müslüman’ın istikamet üzere kalmasını sağlamada kalbin ve dilin önemi büyüktür. İbn Receb el-Hanbelî’nin (öl. 795/1393) belirttiğine göre istikametın aslı, kalbin tevhid üzerindeki istikametidir. Kalp, ne zaman yüce Allah’ın marifeti, haşyeti, korkusu, sevgisi, iradesi, ümidi, duası, O’na güveni ve O’ndan başkasından yüz çevirme üzerine istikamette olursa azaların hepsi de ona uyarak istikamette olacaktır. Çünkü kalp, azaların kralıdır. Azalar ise kalbin ordusudur. Kral, istikamette olduğu müddetçe ordusu da istikamette olacaktır. Kalpten sonra en çok istikametın gözetilmesi gereken diğer bir aza ise dildir. Zira dil, kalbin tercümanı ve onun sözcüsüdür... Bundan dolayı Hz. Peygamber (sas), istikameti emrettikten sonra dili korumayı tavsiye

20 Tevbe, 9/7; Fussilet, 41/30; Ahkâf, 46/13; Cin, 72/16.

21 Tekvîr, 81/28.

22 Hüd, 11/112; Şûrâ, 42/15; Yûnus, 10/89; Tevbe, 9/7; Fussilet, 41/6.

23 Kelime *مُسْتَقِيمًا* ve *مُسْتَقِيمٍ* formuyla yaklaşık 37 ayette geçmektedir. bk. Muhammed Fuâd Abdûlbâkî, *el-Mu’cemu’l-müfehres*, 580-581.

24 Arent Jan Wensinck, *el-Mu’cemu’l-müfehres li-elfâzî’l-hadisî’n-nebevî* (Leiden: E. J. Brill, 1936), 5/497.

buyurmuştur.<sup>25</sup> Yine başka bir hadiste: “*Kulun kalbi istikamette oluncaya kadar imanı istikamette olmaz. Dili istikamette oluncaya kadar da kalbi istikamette olmaz.*”<sup>26</sup> buyrulmuştur.<sup>27</sup> Gerçekten dil, insanı iyiliğe de kötülüğe de sevk edebilir. Dilin sahasının ne sonu ne de sınırı vardır. Dolayısıyla şeytan, dilin ucunu kaçırıp dizginini elinde tutamayan kimseyi istediği gibi kolayca yönlendirebilir ve dahi onu yıkılmak üzere olan bir uçurumun kenarına sevk edip cehenneme sürükleyebilir. Unutulmamalıdır ki dilin şerrinden ancak şeriatın öğretilerine uymakla korunulabilir.<sup>28</sup>

İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350), istikametın sözler, fiiller, hâller ve niyetlerle ilgili olduğunu dile getirmiştir.<sup>29</sup> Bu hususlarda istikamet üzere olmanın göstergesi, söz estetiğine bağlı kalmaktır denebilir. Çünkü tercihe şayan olan insanın doğru, anlamlı ve güzel sözler söylemesidir. İnsan boş, anlamsız, yalan ve çirkin sözler de sarf edebilir. Oysa yüce Allah, insanlardan güzel söz söylemelerini<sup>30</sup> ve sözün en güzelini konuşmalarını<sup>31</sup> istemektedir. Fiillerde istikamet, ibadetlere sımsıkı sarılmakla, çevremizdeki hava, su ve toprak gibi cansız insan, hayvan ve bitki gibi canlı varlıklarla ilişkilerimizde helal ve harama dikkat etmekle ve bidat olan şeylerden uzak durmakla mümkün

25 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 2/128 (No. 20111); Ebû Dâvûd et-Tayâlisti, *Müsned*, 2/558 (No. 1327); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/413, 4/384; Dârimî, *Rikâk*, 4; Tirmizî, *Zühd*, 61; İbn Mâce, *Fiten*, 12.

26 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/198.

27 Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem fî Şerhi Hamsîne Hadîsen min Cevâmi'i'l-Kelim*, thk. Şuayb el-Arnaût ve İbrâhîm el-Bâcis (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 1/511-512.

28 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gaz-zâlî, *İhyâu 'ulûmidîn*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1402/1982), 3/108.

29 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu's-sâlikîn*, 2/106.

30 Bakara, 2/83; Nisâ, 4/5.

31 İsrâ, 17/53.

olabilir.<sup>32</sup> Dolayısıyla fiillerin sırf yüce Allah için O'nun (cc) emrine uygun bir şekilde ve istenildiği kadar yapılması da istikamet üzere olmanın bir göstergesidir.<sup>33</sup> Nitekim Hz. Peygamber (sas), bir taraftan ibadetlerin az da olsa devamlı surette yapılmasını tavsiye ederken<sup>34</sup> diğer taraftan kendilerini yoğun bir şekilde ibadete adayan bazı sahabileri de uyarmıştır.<sup>35</sup> Hâl ve hareketlerde istikamete gelince öncelikle hak yolun sınırlarını belirleyen ve çizen ölçü, kaynağı Kur'an, sünnet ve akl-ı selim olan İslam ahlakının nitelikleri akla gelmektedir. Hâl ve hareketlerinde bu nitelikleri taşımayan kişinin davranışlarının güzelleşmesi ve istikamet üzere kalması pek de mümkün olmayacaktır. Niyette istikamet ise herhangi bir eylemin sadece Allah için yapılmasına azmetmektir. Zira niyetin içine başka şeylerin karışması ise onun istikametini bozar.

Tüm bu verilere göre istikametın aslında iyi bir Müslümanlık için “kalite güvencesi” olduğu söylenebilir. Bunun gerçekleşebilmesi, ancak “Rabbim Allah'tır.” diyen bir Müslüman'ın sözüyle kalbindeki halis niyetinin aynı olması ve bu inancı doğrultusunda davranışlarını düzenlemesi ile mümkün olabilecektir. Dolayısıyla istikamet üzere yaşamak, Allah'ın büyük bir lütfudur. Zira yüce Allah, “Rabbimiz Allah'tır.” deyip, sonra da dosdoğru gidenlere korkunun olmayacağını ve onların üzülmeceğini vadetmiş,<sup>36</sup> istikamet üzere olanlara bolca nimetler nasip edeceğinin de müjdesini vermiştir.<sup>37</sup> Ancak istikamet ehli olmak,

32 Azîzî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 1/197.

33 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu's-sâlikîn*, 2/106.

34 Buhârî, *Libâs*, 43; Rikâk, 18; Müslim, *Müsafirîn*, 215-218; Ebû Dâvûd, *Tetavvu'*.

35 Buhârî, *Edeb*, 86; Nikâh, 1; Ebû Dâvûd, *Tetavvu'*, 27; Tirmizî, *Zühd*, 64.

36 Ahkâf, 46/13.

37 Cin, 72/16.

Hız. Peygamber'in (sas) de dile getirdiği üzere fevkalade zor,<sup>38</sup> hassasiyet gerektiren, dikkat ve gayret isteyen bir meseledir. Hayatta istikamet üzere kalabilmek cidden zordur, ama imkânsız da değildir. Nitekim Hız. Peygamber (sas) "İstikamet üzere olunuz. Her şeyi yapamazsınız. İyi ve yararlı ameller işleyin. Amellerinizin en hayırlısı namazdır..."<sup>39</sup> buyurarak bu gerçeğe dikkatleri celbetmiştir. Ayrıca günde kırk kez okuduğumuz ve istikamet şuuru konusunda yardım talebinde bulunduğumuz "Bizi sırat-ı müstakime (doğru yola) ilet."<sup>40</sup> ayeti de bu durumu açıkça teyit etmektedir. Öte yandan Hız. Peygamber'e (sas), Hüd sûresi ve benzerleri beni ihtiyarlattı<sup>41</sup> cümlesini söylettiren amilin de istikamet üzere olmanın zorluğu olsa gerektir. Ayrıca Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (1878-1942) da ifade ettiği üzere bu konuda Hız. Peygamber'e (sas) zor gelen nokta, istikamet üzere olma emrinin asıl kendisiyle ilgili olan kısmından ziyade ümmetiyle ilgili olan kısmıdır.<sup>42</sup> Yani onu (sas) ihtiyarlatan düşünce, özünde beraberindekileri de aynen kendisi gibi dosdoğru hâle getirebilme endişesiydi denebilir.

Sonuç olarak istikamet üzere yaşamak, büyük ve ağır bir sorumluluk olsa da bir Müslüman, daima istikamet üzere yaşamayı prensip edinmeli yani özüyle sözüyle inandığı dosdoğru yolda yürümeli, bütün davranışlarında aşırılıklardan uzak, dengeli ve ılımlı bir yaşam sürmeli, zahirî ve bâtını emredilen bütün amelleri sağa ve sola sapmaksızın işlemeli ve aynı şekilde tüm yasakları da terk etmelidir. Ayrıca bunları pratiğe aktarmada

38 İbn Mâce, Tahâret, 4.

39 Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî, *el-Muvattâ* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), Tahâret, 36; İbn Mâce, Tahâret, 4.

40 Fâtiha, 1/7.

41 Tirmizî, Tefsîrül-Kur'an, 56.

42 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, haz. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 3/620.

ekstra çaba harcamalı, ara sıra her türlü söz ve eylemlerinde ne ölçüde istikameti gerçekleştirebileceği konusunda vicdan ve gönül muhasebesi yapmalıdır.<sup>43</sup>

Konumuzu şair Diyarbakırlı Said Paşa'nın (1832-1891) şu dizeleriyle süslemek yerinde olacaktır:

*At riyâyı elden ıslaha çalış ef'âlini*

*Boşboğazlık itme ta'dîl eyle kıl ü kâlini*

*Sen ne dürlü saklayım dîrsen de sû' -i hâlini*

*Hak Teâlâ senden a'lemdir senin ahvâlini*

*Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmas seni.*<sup>44</sup>

### Kaynakça

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 1346.

Akyüz, Hüseyin. “Kişilik ve Karakter Eğitimi”, *Hadis-1*. ed. Hüseyin Akyüz. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.

el-Azîzî, Alî b. Ahmed el-Bülâkî. *es-Sirâcü'l-münîr bi-şerhi'l-Câmi'i's-Sagîr*. Mısır: Matbaatü'l-Hayriyye, 1304/1886.

Çimen, Fatih. “İstikâmet Hadisinin İsnad ve Metin Analizi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/31 (2017), 103-123.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân. *es-Sünen*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

43 Hüseyin Akyüz, “Kişilik ve Karakter Eğitimi”, *Hadis-1*, ed. Hüseyin Akyüz (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 91.

44 Atabey Kılıç, “Diyarbakırlı Said Paşa Divânı'nın Neşri Üzerine Notlar”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2016), 41; mezkûr dizeler şu şekilde açıklanabilir: Gösterişten vazgeç! Yaptığını Allah rızası için yapmaya çalış! Gevezelik etme, çok konuşma, dedi-kodu etme ve dilini düzelt! Halka kendini iyi gösterip, kötü taraflarını gizlesen de bundan vazgeç! Çünkü Allah, seni senden daha iyi bilir! O hâlde istikamet sahibi ol! Zira Allah, istikamet üzere yaşayanları mahcup etmez!

Ebû Dâvûd et-Tayâlisi, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdulmuhsin. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.

Elmalılı Hamdi Yazır, Muhammed. *Hak Dini Kur'an Dili*. haz. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ'u 'ulûmîddîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1402/1982.

Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî, *İkmâlul-mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. thk. Yahyâ İsmâil. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998.

Kılıç, Atabey. "Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı'nın Neşri Üzerine Notlar", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2016), 27-41.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an (Tefsîru'l-Kurtubî)*. thk. Ahmed Abdulalîm el-Berdunî - İbrahim Etfîş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1384/1964.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbrahim el-Absî el-Kûfî. *Müsnedü İbn Ebî Şeybe*. thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî - Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Ahmed. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1993.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsned*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd. *Medâricu's-sâlikîn beyne menâzîli iyyâke na'budu ve iyyâke nestâin*. thk. Muhammed el-Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1916/1996.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.



İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem fi Şerhi Hamsine Hadîsen min Cevâmi'i'l-Kelim*. thk. Şuayb el-Arnaût ve İbrâhîm el-Bâcis. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.

Mâlik b. Enes, Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî. *el-Muvattâ*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi'*. thk. Habîburrahmân el-Azamî. Pakistan: el-Meclisu'l-İlmiyye, 1403.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahih*. haz. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Riyâzü's-sâlihîn/ Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*. çev. - şerh. M. Yaşar Kandemir vd. İstanbul: Erkam Yayınları, 1431/2010.

er-Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.

es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî. *Mu'cemu't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.

es-Sindî, Ebû'l-Hasen Nürüddin Muhammed b. Abdilhâdi et-Tettevî. *Kifâyetu'l-Hâce fi Şerhi İbn Mâce/Şerhu Süneni İbn Mâce el-Kazvîni*. Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. haz. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Wensinck, Arent Jan. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî*. Leiden: E. J. Brill, 1936.



# İNSANA İSTİKAMET KAZANDIRAN YÜKÜMLÜLÜK: İBADETLER

*Dr. Abdülkadir ERKUT*  
DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı

**M**ümin, İslam'ın yüce hakikatlerine gönül veren, hakta sebat eden, doğru yoldan sapmamaya çalışan kişidir. Cenab-ı Hakk'ın inananlardan din yolunda takınmalarını istediği bu tavır, "istikamet" kavramı ile ifade edilmektedir. İstikamet kavramı, en başta inanç konusu ile ilgilidir. Ancak inancın müminin davranışlarına yansımaması düşünülemez. O hâlde istikamet inaç boyutu yanında ibadet ve ahlak boyutu da vardır. İbadette istikamet, Allah'a itaat etmeyi, O'nun emir ve yasaklarına uymayı, ibadetleri meşru kılındığı şekilde, düzenli olarak ve O'nun rızası için yerine getirmeyi ifade etmektedir.

İbadet, kulun Allah'a duyduğu saygı ve sevgiyle O'nun rızasını kazanmaya vesile olacak davranışlarda bulunmasıdır. Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan ve diğer varlıklara da faydalı olan her amel genel anlamda ibadet olarak değerlendirilir. Dinin belli bir şekilde yapılmasını istediği ameller ise özel anlamıyla ibadet kavramı içine dâhil olur. Bunlar başta namaz, oruç, zekât ve hac olmak üzere kulun Yaradan'a karşı itaatini simgeleyen amellerdir.

İstikamet ve ibadet kavramları arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. İstikamet kavramı kulun ibadetlerini samimi ve düzenli bir şekilde yerine getirmesini gerektirdiği gibi samimi ve düzenli ibadet de kulun hayatına yön verir, İslam'ın hakikatlerini



özümsemesini sağlar, imanını güçlendirir, ibadetlere bağlılığını pekiştirir. Dolayısıyla ibadet, insan hayatına istikamet kazandırır.

İbadetin insana istikamet kazandırması için öncelikle onun ihlas ile eda edilmesi gerekir. İhlas, kalbin safiyetini bulandıran karışıklıklardan temizlenmesidir. Kalbin bu tür şeylerden kurtulup safi hâle gelmesi “halis” olması demektir. Kur’an’da “... Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren halis süt çıkarıyoruz.”<sup>1</sup> buyurulmuştur. Sütün halis olması, onda besin artığı ve kan karışımının bulunmamasıdır. Buna göre ihlas sahibi, Allah rızası dışındaki düşüncelerden arınan, ibadetine Allah’tan başka şahit aramayan kişidir.<sup>2</sup> Kur’an’da ihlas sahibi kullar övülmüş; şeytanın, onlara bir zarar veremeyeceği ifade edilmiştir.<sup>3</sup> Çünkü Rablerinin emrine boyun eğdikleri için şeytan onları dilediği sapkınlığa meylettiremez. İlahi kanuna göre şeytan sadece azgınlığa meyilli olanlara, kötülük işlemekten nefsini engellemeyenlere musallat olabilir. Akıllı kişi şeytanın vesvesesi geldiğinde onun kendisini saptıracağını, doğru olanın bu vesvesenin aksi yönde hareket etmek olduğunu anlar. Doğru yolda yürümeye muvaffak olduğunda şeytana karşı güçlü hâle gelir; artık şeytan onun üzerinde bir otorite kuramaz.<sup>4</sup> Böylece mümin, harici bir tesir altında kalmadan, Allah’a duyduğu muhabbet sebebiyle ve iştiyakla ibadetlerini eda etmeye devam eder.

İbadetin insanı istikamet sahibi kılması için gerekli olan diğer bir husus ise –ihlasın devamı olarak– devamlılıktır. Bu konunun önemi, ayet ve hadislerde vurgulanmıştır. Mesela “Sana ölüm

1 Nahl, 16/66.

2 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif Cürcâni, *et-Ta'rifât* (Kahire: Dâru'l-Fadile, 2004), 15.

3 Hicr, 15/40; Sâd, 38/83.

4 Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tünusiyyetü li'n-Neşr, 1984), 14/52.

*gelineye kadar rabbine ibadet et.*"<sup>5</sup> emri, "ölüm gelinceye kadar" diye kayıtlı olarak gelmiştir. Herhangi bir kayıt olmaksızın mutlak olarak "Rabbine ibadet et." buyrulsaydı tek bir defa ibadet etmekle bu emir yerine getirilmiş olurdu. Ancak söz konusu kayıt ile ömür boyu ibadetten ayrılmamak kastedilmiştir. Bu ifade, ölüm gelene kadar ibadeti gerekli kılmaktadır.<sup>6</sup> Zira ibadetlerin devamlı olarak eda edilmesi, Allah'ı sürekli olarak hatırda tutmaya vesile olur; O'na itaati ve bağlılığı güçlendirir. İbadetlerin hikmetleri, devamlı olarak eda edildiği vakit tezahür eder.

İbadetlerin insan hayatına istikamet kazandırması üç başlık altında ele alınabilir:

**Birincisi:** İbadetler genel olarak müminin istikamet üzere bir hayat yaşama talep ve azminin ifadesidir. Nitekim bu husus en açık bir şekilde namazda görülebilmektedir. Mümin namazlarının her bir rekâtında "*Bizi dosdoğru yola ilet.*"<sup>7</sup> diye dua ederek istikameti istemektedir. Bu dua ile o, Allah'tan kendisini hak yolda sabit kılmasını talep etmektedir. Allah dışındaki varlıklardan medet ummayı terk edip bütün kalbiyle, fikriyle, zikriyle Allah'a yönelmeyi, O'nun rızasını kazanma yolunda meşakatlere tahammül edebilmek için nimet verdiklerinin yoluna eriştirmesini, ahlak açısından ifrat ve tefrit sayılan özelliklerden uzaklaştırmasını, her konuda itidal üzere hareket edecek bir ahlaki özelliğe sahip kılmasını istemektedir. Yüce Allah'tan, ilmine, kudretine rahmetine dair delilleri bildirmesini niyaz etmektedir. Kısa ömrü, sınırlı bilgisi, zayıf aklına karşın, herkesin kendisini ni farklı bir yola davet ettiği şu imtihan dünyasında Allah'tan

5 Hicr, 15/99.

6 Muhammed b. Yüsuf b. Ali b. Yüsuf b. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413), 5/456.

7 Fâtiha, 1/6.

kendisini cennete ulaştıracak yolu talep etmektedir.<sup>8</sup> İstikamet talebi, sadece namazın değil bütün ibadetlerin arka planında zımnen var olan bir duygudur.

**İkincisi:** İbadetler, iman esaslarını pekiştirerek istikametli bir hayatı destekler. Zira ibadetler iman esaslarının uygulama boyutunu teşkil eder. Diğer bir tabirle iman esasları ibadetler sayesinde hayata geçirilmiş olur. Mümin, bu surette, iman gereği olan hususları yerine getirmekte, Allah'ın hayatına müdahalesini onaylamış olmaktadır. Bu da iman esaslarının soyut bilgiler, zihinsel çıkarımlar olarak kalmaması ve müminin hayatında somutlaşması sonucunu doğurur. İbadetlerin şartlarına uygun ve sürekli olarak eda edilmesi, imanı derinleştirir; onun tam anlamıyla özümsemesini, hayatın parçası hâline gelmesini sağlar.

**Üçüncüsü:** Kur'an ve sünnette yer alan ibadetleri eda etmeye dair teşvikler, müminin ibadete bağlılığını güçlendirerek onu istikamete sevk eder. Bunların başında, ibadetlerin günahların affına vesile olacağına müjdelenmesi gelmektedir. Zira bu müjdelere, günahlar karşısından ümitsizliğe düşebilen insana ümit bahşetmekte ve onu ibadete teşvik etmektedir. Ayrıca onu, Allah'ın rahmetinden ümitvar olmaya, manevi mükâfatlar talep etmeye yönlendirmektedir. Salih amellerin günahların affına vesile olduğu Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: "*Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İşte bu, öğüt almak isteyenler için bir hatırlatmadır.*"<sup>9</sup> Ayyette geçen iyilikler (hasenat), başta beş vakit namaz olmak üzere çeşitli hayırlı amellerle açıklanmıştır. Ancak bu kelime bütün hayırlı amelleri kapsamaktadır. Söz konusu kavram ile ilgili olarak yapılan yorumlar, onun örneklendirilmesi olarak değerlendirilmelidir. Daha çok beş vakit namaz olarak

8 Ebü Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 1/258-260.

9 Hüd, 11/114.

açıklanması, namazın amellerin en büyüklerinden olmasından dolayıdır.<sup>10</sup> Özellikle bazı ibadetlerin günahların affına vesile olduğuna dair bilgiler de yer almaktadır. Hz. Peygamber, günde beş vakit namaz kılan kişiyi, kapısının önünden bir ırmak akan ve her gün bu ırmaktan beş defa yıkanan kimseye benzetmiştir. Günde beş defa yıkananın bedeninde kir kalmayacağı gibi beş vakit namaz kılanın da namaz sayesinde günahları silinir.<sup>11</sup> Ramazanı inanarak ve ecrini de umarak oruçla geçirenlerin, işlemiş olduğu günahların bağışlanacağını bildirmiştir.<sup>12</sup> Hac ve umre ibadetini eda edenlerin dualarına icabet edileceğini, günahlarının bağışlanacağını;<sup>13</sup> suyun ateşi söndürdüğü gibi sadakanın günahları izale edeceğini<sup>14</sup> ifade etmiştir. Ancak zikredilen örneklerde geçen günahların, küçük günahlar olduğunun da ifade edilmesi gerekir. Büyük günahların affı için kişinin tövbe etmesi ve o günahı terk etmesi gerekir. Bununla birlikte ibadetleri şartlarına uygun ve düzenli olarak yerine getirenler büyük günahları terk etme gücünü de kendilerinde bulabileceklerdir.

İbadetleri eda etmeye dair teşviklerin bir diğerini de hikmet boyutu teşkil etmektedir. İbadetler yüce Allah tarafından emredildiği için eda edilir. Ancak onların insan hayatına yönelik çeşitli hikmetleri de vardır. Hikmet boyutu, mümini ibadete yönlendirmekte ve daha büyük bir şevkle ibadetlerini eda etmeye

10 Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 3/213.

11 Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmi' u's-sahîh* (b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422), "Mevâkîf" 6.

12 Buhârî, İmân, 28.

13 Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (Riyad: Dâru's-Selâm li'n-neşri ve't-Tevzi', 1429), Menâsik, 5.

14 Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi' u's-sahîh* (Riyad: Dâru's-Selâm li'n-neşri ve't-Tevzi', 1429), Cum'a, 79.

sevk etmektedir. Burada başlıca namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerinin hikmet boyutundan bazı örnekler verilecektir.

Namaz ibadeti ile yüce Allah kulundan kendini hatırlamasını talep etmektedir. "... *Beni hatırında tutmak için namazı kıl.*"<sup>15</sup> ayeti namazda kalben hazır olmanın önemine dikkat çekmektedir. "*Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın.*"<sup>16</sup> ayeti ise aklen hazır olmanın önemini vurgulamakta; namazda ne dediğinin farkında olmamaktan; cehalet, gaflet, dünya sevgisi ve hevaya tabi olma sarhoşluğundan sakındırmaktadır. Kalbin ve aklın eşlik ettiği gerçek namaz, mümini ruhi açıdan güçlendirir. Karşılaştığı dünyevi zorluklar ve uğradığı musibetler karşısında ona dayanma gücü verir. Bu yüzden Kur'an'da: "*Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır.*"<sup>17</sup> buyrulmuştur. Hz. Peygamber'in de bir şey kendisini hüzünlendirdiğinde namaza yöneldiği ifade edilir.<sup>18</sup> O hâlde namazda mümin bizzat Rabbine yönelir. Tekbirle başlayarak Allah'ın kendisini korkutan her şeyden ve herkesten daha büyük olduğunu ifade eder. Elem ve kederini O'na iletir; rahmetinin kapısını açmasını ister. Böylece namaz sayesinde sekinet, huzur, ferahlık ve hoşnutluk hisseder. Namaz onun manevi dünyasında tam bir dinginlik, büyük bir canlılık meydana getirir. Mümini kötülüklerden uzaklaştıran namaz,<sup>19</sup> ayrıca ona ahlaki bir kuvvet sağlar. Bu kuvvet sayesinde, kötülüklerle karşı mukavemet ederken iyilikleri işleme gücünü de kendisinde bulur. Namaz ona her daim Allah'ın gözetimi altında olduğunu, O'nun koyduğu sınırları gözetmesi gerektiğini,

15 Tâhâ, 20/14.

16 Nisâ, 3/43.

17 Bakara, 2/153.

18 Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Riyad: Dâru's-Selâm li'n-neşri ve't-Tevzi', 1429), Salât, 310.

19 Ankebût, 29/45.



vaktini doğru bir şekilde değerlendirmesini; tembellik ve miskinlik gibi zaafardan uzak durmasını telkin eder.<sup>20</sup>

Oruç ibadetinin hikmeti Kur'an'da korunma/sakinme tabiri ile ifade edilmiştir.<sup>21</sup> Hadislerde de oruç kalkana benzetilmiştir.<sup>22</sup> Çünkü oruç, şehveti kırar, gūnahtan uzak durmayı sağlar, nefiste takva duygusunu yerleştirir. Mümin oruç sayesinde Allah'ın emrine muhalefet etmekten; dolayısıyla da ahiret azabından korunmuş olur. Oruç ona her şeye kadir olan yüce Yaradan'ın huzuruna çıkacağı zaman karşılaşabileceği dehşet verici halleri hatırlattığı gibi ahiret hayatı için kendisine vad edilen mutluluğu ve manevi hazzı da hissettirir.<sup>23</sup> Nefsine hâkim olmayı, aşırılıklardan korunmayı öğretir. Çünkü oruç bir emanettir. Açlığın ve susuzluğun meşakkatine katlanarak emanete riayet ederse iradesi güçlenir. Akli, heva ve hevesine hâkim olur. İrade gücüne sahip olmak, hayırlı bir insan olma yolunda en önemli şeydir. Ayrıca oruç sayesinde mümin zaafının ve ihtiyacının farkına varır; kibir duygusundan kurtulur. Manevi yönüne öncelik vererek maddi yönünü sınırladığından, yücelir; ruhu saflaşır ve meleklerle benzer bir safiyete bürünür.<sup>24</sup>

Zekât kelimesinin kökünde temizlik (taharet) ve artma (nema) manaları vardır.<sup>25</sup> İslam dini bu ibadet için “zekât” kelimesini seçmiştir. Çünkü bu kelime söz konusu ibadetle ilgili dinin maksadını ifade etmektedir. Zira zekât ibadetinde hem

20 Yūsuf el-Karadâvî, *el-İbâdetü fi'l-İslâm* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1413), 214, 219-221.

21 Bakara, 2/183.

22 Buhârî, Savm, 9.

23 Ramazan Biçer, *İbadetlerin Hikmetleri* (İstanbul: İlke, 2021), 76.

24 Alî Ahmed el-Cerhâvî, *Hikmetü't-Teşri' ve felsefetihi* (Beirut: Dâru Fikr, 1330), 132-138.

25 Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399), 3/17.

temizlenme hem de artma manası vardır. Bu ibadet öncelikle insanları olumsuz duygularından arındırır. Zengini, türlü kötülükleri işlemeye sevk eden olumsuz bir haslet olan cimrilikten; fakiri ise zengine kin ve haset duygusu beslemekten korur. Zira kalpler, malından infak eden kişiye meyleder. İnsanlar fakruzaruret içinde iken bazılarının sınırsız lüks ve şatafat içinde yaşaması ise kalpleri öfke duygusu ile doldurur. Ayrıca zekât malı kirinden arındırır. Çünkü başkasının hakkının taalluk ettiği mal kirli bir maldır. Hak sahibine hakkını vermekle o mal temizlenir. Diğer taraftan artma ve çoğalma manası ile zekât, müminin ruhi hayatına olumlu anlamda katkı sağlar. Bu ibadet ile Allah'a karşı sorumluluğunu, topluma karşı görevini yerine getiren kimse, iç âleminde bir ferahlama, göğsünde bir genişleme hisseder. Âdetâ bir savaşı kazanmış olmanın huzurunu duyar. Çünkü nefis ve şeytana karşı zafer kazanmıştır. Ve nihayet, zekât malı artırır. Zahirî bakıldığında vermek malı azaltan bir şeydir. Ancak tecrübe edenler bilir ki bu zahirî azalmanın arkasından hakiki bir artma söz konusu olur. Verdiği bu az miktar, ona bildiği ya da bilmediği yerden katbekat geri döner.<sup>26</sup> İnfak edilen malın artmasının arkasında büyük lütuf sahibi Allah'ın inayet eli vardır.<sup>27</sup>

Haccın merkezinde yer alan Kâbe'nin, insanlık için bereket ve hidayet vesilesi olduğu belirtilmiştir.<sup>28</sup> Beytullah, maddi açıdan olduğu gibi manevi açıdan da bereket vesilesidir. Orada yapılan ibadetlerin sevapları kat kat artırılarak verilir. Edilen dualar kabul olur.<sup>29</sup> Hidayet yönü itibarıyla dünyanın dört bir tarafındaki müminler, namaz için Kâbe'ye yönelmekte; hac ve umre ibadetlerini eda için oraya akın etmektedirler. Beytullah, onları, şirkten arınmaya, tevhidi benimsemeye, yüzlerini Kâbe'ye

26 Sebe', 34/39; Rûm, 30/39.

27 Karadâvî, *el-İbâdetü fi'l-İslâm*, 258-261.

28 Âl-i İmrân, 3/96.

29 İbn Mâce, İkâme, 195; Menâsik 5.

çevirdikleri gibi gönüllerini de Allah'a çevirmeye davet eder. Hac ibadetinde mümin, mahşer meydanını ve Allah'ın huzuruna çıkacağı anı hatırlar. Dünyadan ilgisini kesip mal mülk iddiasını terk eder, tam bir fakr ve ihtiyaç içinde Allah'a yönelir ve O'na sığınır. Şeytanı taşlarken kendisinde var olan nefsaniyeti, kibri ve süfli duyguları hedef alır. Tertemiz hâle geldikten sonra Kâbe'yi tavaf ederek arşın etrafında dönen meleklerle benzer. Günahları ve kötü huyları geride bırakıp onların kirinden arınmış hâlde evine döner. Hac görevini yerine getirerek âdeta yeni ve daha güzel bir hayata doğmuş gibi olur.<sup>30</sup>

Sonuç olarak ibadetler, müminin istikamet üzere bir hayat yaşama isteğini temsil eder. İnanç değerlerine olan bağlılığını güçlendirir. İbadetlerin gerek faziletleri gerekse hikmetleri ile ilgili bilgiler, ibadetleri eda etme konusunda bilinç ve duyarlılığını yükseltir. Bütün bunlar için ibadetlerin ihlasla ve düzenli olarak eda edilmesi gerektiği muhakkaktır.

---

30 Mehmet Demirci, *İbadetlerde Mânevî Boyut* (İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2004), 78, 82.

## Kaynakça

Biçer, Ramazan. *İbadetlerin Hikmetleri*. İstanbul: İlke, 1. Basım, 2021.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi' u's-sahîh*. b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1. Basım, 1422.

Cerhâvî, Alî Ahmed el-. *Hikmetü't-Teşri' ve felsefetihi*. Beyrut: Dâru Fikr, 1330.

Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rifât*. Kahire: Dâru'l-Fadile, 2004.

Demirci, Mehmet. *İbadetlerde Mânevî Boyut*. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2004.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. Riyad: Dâru's-Selâm li'n-neşri ve't-Tevzi', 4. Basım, 1429.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. *el-Bahrü'l-muhit*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1413.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyetü li'n-Neşr, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. Riyad: Dâru's-Selâm li'n-neşri ve't-Tevzi', 4. Basım, 1429.

Karadâvî, Yûsuf el-. *el-İbâdetü fi'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 24. Basım, 1413.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1981.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi' u's-sahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm li'n-neşri ve't-Tevzi', 4. Basım, 1429.





# İSTİKAMETTEN UZAKLAŞMA VE DİNİ SAVRULMA

*Prof. Dr. Mustafa ÜNVERDİ*  
Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

## Giriş

**B**ir merkezi olmalı insanın. Gönül dünyasını inşa eden ve kendisine iç disiplin sağlayan. Yüce Yaradan, tarih içerisinde gönderdiği elçilerle insanlara bunu bahşetti. İçinde yaşadığımız dünya ise sadece insanları manevi merkezlerinden uzaklaştırmakla kalmıyor, onlara sahte/sanal kahramanlar sunuyor.<sup>1</sup> Şimdilerde insanın nereden geldiği, nereye gittiği ve ne için yaratıldığı gibi varoluşsal sorular bir kenara bırakıldı. Son üç dört asırda Batı'da başlayan sanayi ve teknolojik hamle ve zihinsel dönüşüm dünyanın her yerine yayıldı. Bu süreç, belki insana çok çeşitli kazanımlar sağladı. Ancak çağ insanını sonsuz imkânlar içerisinde manevi açlığa sürükledi. İlim ve irfan ehli insanların sayısı azaldı, bilgi çokluğunda fikrî fakirlik arttı. Kimileri maddi yoklukta manevi bereketin dinginliğinde iken, kimileri Kur'an'ın uyarısını somutlaştırmırcasına çokluk, biriktirme ve yığma yarışıyla helak peşinde âdeta. Mülk çoğalıyor, huzur azalıyor. "Üzümünü ye, bağını sorma." nankörlüğünde şükür ve minnet duygusu yitirilmiş durumda. Böyle bir tabloda insanlar saldırgan, doyumsuz, tedirgin, güvensiz ve geleceğe dair endişeli görünmekte. Dinin rehberliğinden

1 Frithjof Schoun, *Bir Merkeze Sahip Olmak*, çev. Tahir Uluç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 16.

uzaklaşmış, fikrî ve itikadi çoraklıkta modern insan yersiz yurtsuz vaziyette, hangi inanç-dünya görüşü limanına demir atacağı belirsiz şekilde savrulmakta.

Şimdi toprağı yeniden ekip biçmek gerekiyor. Yeniden gökyüzüne bakmalı, nebevi bir dokunuşla ahlakı yeniden diriltmeli. Hz. Muhammed'de (sas) somutlaşan istikamet ahlakına dönmek durumundayız. Bu ahlakın temeli iman, yöntemi ihsandır. İman bir merkeze sahip olmaktır. Manevi, müteal/yüce ve mutlak bir merkez. Peygamberin çağrısına uyarak ona iman eden, hem düşünce ve davranışlarına hem de gönül dünyasına nebevi bir eksen tayin etmiştir. Peygambere iman ederek içinde bulunduğu toplumun inancını terk edenlerin canları pahasına imanlarına sıkı sıkıya bağlanmaları bu eksenin koruma ideali gibidir. Adına istikamet denilen bu iç disiplin hâli, imana eşlik eden güçlü bir karakterdir. Dünyada fazileti ahirette cenneti kazandırır. Hz. Peygamber'in İslam'ı "iman ve istikamet" kavramlarıyla özetlemesinin hikmeti bu olsa gerektir.<sup>2</sup>

Bu çalışmada istikametın temellerini inceleyecek ve istikametın yitirilmesi hâlinde ortaya çıkabilecek din karşıtı akımları mercek altına alacağız. Bu akımların inanç dünyamızı tahrip etmemesi için, imanla istikamet kavramları arasındaki zorunlu ilişkiyi ve istikamet ahlakının itikadi köklerini temellendirmeye çalışacağız.

## 1. İstikamet Ahlakının Dinî Temelleri

İstikamet, yolda çizilen dosdoğru bir çizgide gitmek gibi kulun Allah'ın emrettiği yolda yürümesidir.<sup>3</sup> İbn Manzur (öl. 711/1312) kelimeyi adaletle ilişkilendirir ve istikametın bir çeşit

2 Müslim, İman, 62.

3 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halil İ'tânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 418.



itidal olduğunu belirtir. Bu da istikametın “doğru, dürüst, dengeli ve düzgün olmak” gibi anlamlara geldiğini gösterir.<sup>4</sup> Dildiler kelimeyi “kavm” ve “kıyam” kelimesinden türetilirler. Kıyam namaz için de kullanılır. Namazı ikame etmek, namazı düzenli bir Şekilde, kararlılıkla kılmak ve onda sebat göstermektir. Aynı kökten kayyim “ed-din’l-kayyim”<sup>5</sup> Şeklinde dine nispet edildiğinde *hak din*; “sırat-ı müstakim” Şeklinde sırata nispet edildiğinde, her türlü itikadi ve amelı sapmadan beri olan *dosdoğru yol* anlamına gelir. İstikamet özetle inanç ve davranış birliğidir. İstikamet sahibi olmak nebevi davete icabetle hak dine tabi olmak, Şirk vb. günahlardan uzak durmak ve dosdoğru bir karaktere, Muhammedi bir ahlaka sahip olmaktır.

İstikamet, sahih imana dayalı olarak tüm ahlaki faziletlerin toplamıdır. Hz. Peygamber veciz bir Şekilde İslam’ı iman ve istikametle özetlemiŐtir: “*De ki Allah’a inandım ve sonra dosdoğru ol.*”<sup>6</sup> İstikamet imana dayalı ahlaki bir duruş sergileyebilmektir. Adalet, dürüstlük, takva, hayâ, iffet, ihsan, ihlas, infak, isar vs. tüm ahlaki faziletler istikametın bir parçasıdır. Bu faziletler İslam’da iman üzerine bina edilir.

İstikamet sadece insanlara karşı değil, Yaradan’a karşı da sorumluluklarının bilincinde olmaktır. Bu nedenle imanın olmadığı yerde istikamet ahlakından söz edilemez. Keza ibadet de istikametın bir yönüdür. Çünkü ibadetler Allah’ın emridir. Böylece iman ve ibadetler istikamet ahlakının iki temeli kabul edilebilir. İman insanın Allah’a karşı ilk görevi, ibadet insanın kulluk bilincine ulaŐmasıdır. Bunlar arasındaki ilişkiyi tesis etmek istikamet sahibi olmak, başka bir deyişle güzel ahlaki kaim kılmaktır.

4 İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Bekir vd. (Kahire: Dâru’l-Ma’rife, y.y.), 42/3782.

5 Tevbe, 9/36.

6 Müslim, İman, 62.

### 1.1. İman ve İstikamet İlişkisi

İman, tüm peygamberler tarafından insanlığa öğretilmiş olan bilgilerin hakikatine inanmaktır. İman, kâinatı yaratan ve yöneten, insanlar için peygamberler gönderen Allah'ın varlığına inanmak ve insanların inanç ve davranışlarının hesabını ahirette vereceğini kalpten tasdik etmektir. İlk peygamberden son peygambere kadar insanlığa gelen vahiy, bu hakikati öğretir. İslam'da iman tamamen kalbî bir tasdik olarak tören ve ayine ihtiyaç duymaz. İnsan, kelime-i şehadetle kolayca Müslüman olabilir. Ancak iman tek başına Allah'ın rızası için yeterli değildir, o başlangıç ve temeldir. Doğuştan gelmez, iradeye dayanır. İki bebekten vaftiz edilenin cennete, edilmeyenin cehenneme gideceğine ilişkin Hristiyan öğretisinin İslam'da yeri yoktur. Her insan eşit şartlarda doğar, iradesiyle iman tercihinde bulunur, davranışlarıyla ahlakını ortaya koyar. Allah'ın rızası iman ve salih ameli birlikte gerçekleştirebilen insanlardadır. Cennet anahtar cepte taşınan bir hak değildir. Veya herhangi bir ırk, makam, cinsiyet vs. dünyevi şeylerle önceden elde edilmiş bir hak da değildir. Allah kimseyi kayırmaz. İmansızlık ve samimiyetsizliğe eşlik eden davranışların hiçbir değeri olmadığı gibi iman ve samimiyete rağmen zaafardan doğan günahlar, ilahi rahmetle affedilebilir.<sup>7</sup>

İstikamet, iman ve amel birliğidir. Davranışların yani amelin imana aykırı çizgide olması istikametsizlik anlamına gelir. Bu aynı zamanda imanın özü ve anlamına aykırı olacağı gibi kemalini de eksiltir. “*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol.*”<sup>8</sup> ayetinde murad-ı ilahi, iki şey olabilir. *Birincisi*, Hz. Peygamber'e (ve onun şahsında müminlere) “İlahi davete devam et, sakın bundan geri kalma.” mesajı verilmek istenmiş olabilir. *İkincisi*,

7 İsmail Raci Faruki, *Niçin İslam?*, çev. Yasemin Savur (İstanbul: Mahya Yayınları, 2013), 19-25.

8 Hüd, 11/112.

“Emrolunduğün çizgide yaşamaya devam et, sakın ilahi buyruğa aykırın işler yapma!” emri verilmiş olabilir.<sup>9</sup> Fahreddin er-Razi ise bu ayette zikredilen istikameti “gölgeyle ışık arasını ayıran ince çizgide yürümek” şeklinde tasvir eder. Kavram, dinde iman ve amel konularında ölçülü olmak ve emredilen çizgiden çıkmamaktır. Örneğin Allah’ın sıfatlarını ne insanlarınkine benzetmek ne de onları inkâr etmektir. Davranışlarda ölçülü olmak, arzu ve isteklerde ifrat ve tefritten uzak durmaktır.<sup>10</sup>

İmanla istikamet karşılıklı olarak birbirini etkiler. İstikamet üzere bir ahlaka sahip olan müminin imanı artar. Bu artma, duygusal yoğunluk bakımındandır. İstikamet bilinci imanı güçlü tutacağı gibi maneviyatına zarar verecek şeylerden de korur. Diğer taraftan iman da kuvvetli bir şekilde kalbe hükmederse insan haramlardan sakınma ve farzları yerine getirmede yüksek bir hassasiyete sahip olur. Ne Allah’ın gazabını gerektirecek haramlara sapar ne de insanların nefretine sebep olacak davranışlarda bulunur. Böylece iman insanın sadece iç dünyasında saklı olan bir duygudan ibaret olmaz, istikamet ahlakıyla aksiyona dönüşen bir teslimiyet olur.

Hız. Peygamber’in (sas) dilinde iman, bölümleri olan ve en yükseği la ilahe illallah, en alt derecesi ise insanlara eziyet veren şeyi ortadan kaldırmak olan bir inanç ve ahlak durumudur. Aynı hadiste “*Hayâ da imandan bir şubedir.*” buyrulur.<sup>11</sup> Keza Müslüman’ın tarif edildiği bir hadis-i şerifte şu ifade vardır: “*Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların zarar görmediği kimsedir. Muhacir ise Allah’ın yasakladığı şeylerden uzak duran kimsedir.*”<sup>12</sup> Bunlar mümin olmanın sadece taraf olmak ve dilde söylenen bir

9 Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, thk. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Dârü’l Mizan, 2008), 13/248.

10 Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrû’l-Kebîr*, (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1981), 18/72.,

11 Buhârî, İmân, 2.

12 Buhârî, İmân, 4-5; Rikâk, 26; Müslim, İmân, 64-65.

kelimeyi taşımak anlamına gelmediğine işaret etmektedir. Bilakis iman, kalpte neşet eder, ama orada kalmaz, bireyin hayatında ve sosyal toplumda aktüel bir değer olarak varlığını sürdürür. Bu hâliyle iman tam bir bilinç hâlidir. Kur'an'da defalarca iman ve salih amelin birlikte anılması tam da buna işaret eder.

Kur'an'ın nazil olduğu dönemde ehl-i kitabın müşriklere göre Müslümanlara yakın olduğu bilinmektedir. Kur'an onların arasında istikamet ehli olanlarla olmayanları ayırmıştır: “Şüphesiz, Rabbimiz Allah'tır deyip dosdoğru olanların üzerine melekler iner. Onlara: ‘Korkmayın, üzülmeyin, size vadolunan cennetle sevinin!’ derler.”<sup>13</sup> Bu ayet geldiği zaman Resûlullah (sas) şöyle demiştir: “Ümmetim, ümmetim! Yahudiler önce Rabbimiz Allah'tır deyip sonra Üzeyr Allah'ın oğludur.” dediler. Hristiyanlar da önce Rabbimiz Allah'tır deyip sonra Mesih Allah'ın oğludur dediler. Benim ümmetim ise Rabbimiz Allah'tır dedi ve Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadı.” Matürîdî'nin (öl. 333/944) de altını çizdiği gibi bu ayette istikamet, doğrudan şirki dışarıda bırakır ve tevhide işaret eder. Bu ayette istikamet kavramından Allah'a imandan sonra güzel ahlak sahibi olmak, farzları yerine getirmek ve haramlardan sakınmak anlamı da çıkabilir. Ancak yukarıdaki rivayete bakılırsa istikamet imandan sonra tevhid şuuruyla yaşamak ve tevhide şirk bulaştırmamaktır. Nitekim istikamet bilinci üç aşamada gerçekleşir: İlk olarak Allah'a kesin itaattir. Bu itaat Hz. Peygamber'in de dinde getirdiği her şeyi kabul etmek, emir ve yasaklarında ona itaat etmektir. İkincisi, “Rabbimiz Allah'tır.” sözüne uygun bir hayat yaşamak. Yani söz ve davranış birliğini sağlamaktır. Üçüncüsü ise amelde ihlaslı olmak, halis bir niyetle Allah'a kul olmak, O'ndan başkasına ilahlık tanımamak ve riyakârlıktan sakınmaktır.<sup>14</sup>

Hicretten bir yıl önce Medine'den Mekke'ye gelen ve bir arayış içerisinde olan on iki Medinelinin Hz. Muhammed'le

13 Fussilet, 41/54.

14 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 13/130.

tanışmaları ve sonrasında onun davetini kabul ederek iman etmeleri, imanla ahlakın, Müslüman olmakla istikamet bilincine sahip olmanın örneklerinden birisidir. Nitekim İslam'a henüz yeni adım atmış onu Hazreç, ikisi Evsli on iki Medinelinin Hz. Peygamber'le yaptıkları biatta ettikleri yeminde şey ifadeleri dikkat çekicidir:

“Sıkıntı ve darlıkta, sevinç ve refah hâlinde seni dinleyecek ve sana itaat edeceğiz... Allah yolunda bizi küçük gören ve horlayan hiçbir kimsenin bizi ayıplamasından çekinmeyeceğiz. Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacağız, hırsızlık etmeyeceğiz, zinaya yaklaşmayacağız. Asla çocuklarımızı öldürmeyeceğiz. Aramızda hiçbir iftirada bulunmayacağız ve senin hiçbir iyi işinde sana itaatsizlik etmeyeceğiz.”<sup>15</sup>

Görüldüğü gibi Medinelilerin biat esnasında Hz. Peygamber'e verdikleri sözler, imana eklenmiş ahlaki davranış ve tutumları içermekte, istikamet ahlakı diyebileceğimiz bir bilinci garanti altına almaktadır. Filhakika imanın sözlü ikrardan öteye giden veçhesi ahlaktır. Bugün Müslümanlar yanlış itikadi görüşlere sahip oldukları için değil, bu ahlakı yeterince işletemedikleri için tenkit edilmektedirler. Ahirete inanmalarına ve davranışlarının hesabını vereceklerini bilmelerine rağmen, buna yaraşmayan tutum ve davranışlarda bulunabilmektedirler. Hâlbuki modern çağda insanlığın topyekûn bir ahlak krizi yaşadığı şu dünyada en ahlaklı, en çok istikamet sahibi olması gereken/beklenen insanlar Müslümanlardır. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'in şahsında “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!”<sup>16</sup> ikazına muhatap, inanan insanlardır. Neticede istikamet ahlakı, imana dair ciddiyeti korumak

15 İbn Hibbân, *es-Sıretü'n-Nebeviyye*, thk. Sa'd Kerim el-Fıkî, (b.s.: Dâru İbni Haldûn, ts.), 64.

16 Hûd, 11/112.

kadar amelî pratiklerde istikrarlı, söz ve davranışlarda tutarlı olmaktadır.

Özetle iman ve istikamet ilişkisi zorunlu olup dindar bilincin bunu ayırması imanın özünü idrak edemediğine işaret eder. İnsan iman, amel ve ihsan şuurunu birlikte gerçekleştirdiğinde, ömrü boyunca Allah'ın emrettiği istikamet ahlakında yürüdüğünde cennete ulaşabilir. İslam'da tüm iman ve ibadete dair emirler, insanda bu ahlaki sağlama amacı vardır.

## 1.2. İstikamet ve İbadet İlişkisi

İslam ahlakının önemli bir parçası ibadettir. İbadet Allah'a kulluğun temeli ve ruhun maddeden özgürleşmesidir. Kur'an, imanla ibadet arasındaki kopmaz bağı sıklıkla işler. Vakitli ve şekilli ibadetler dinde ibadet-ı mersume olarak bilinir. Bunlar şartlarını taşıyan her Müslüman'a farzdır. İbadetler insana yük olması için veya Allah'ın ihtiyacından dolayı emredilmiş değildir. Bilakis insana çeşitli yararlar sağlaması için emredilmiştir. Her bir ibadet, güzel ahlaka giden bir adım ve istikamet bilincini yeşerten bir tohumdur. Bu hakikat sadece teorik değil, tecrübi olarak bilinen ve kabul edilen bir gerçektir.

İbadetler, imanın tezahürü anlamında İslam ahlak sisteminde istikamet bilincinin özünde yer alır. Mesela kiblenin Kâbe olarak belirlenmesinden sonra Müslümanların önceki kiblesi olan Beytül-Makdis'e yönelerek kılınan namazların boşa gitmeyeceğini bildiren ayet "*Allah imanınızı zayi etmeyecektir.*"<sup>17</sup> lafızıyla gelmiştir. Burada imanın zımnen namaz anlamında kullanılması dikkat çekicidir.

Aslında insan imanla doğru olan hareketi özgürce bulabilir. Bu hareket, taştan bitkiye, bitkiden hayvana dek tabii bir eğilim, ayçiçeğinin ibadeti gibi bir çeşit "ontolojik ibadettir." Düşünür

17 Bakara, 2/143.

Proclus (öl. 485) bu bitkinin ibadeti için şöyle der: “Onu her an güneşe döndüren bu aşk hareketi her şeyin tabiiyatı işgal ettiği mevkiye göre ibadette bulunduğunu gösterir... Hareketi ile havada çıkardığı ses duyulabilseydi, bu sesin bir bitkinin dile getirebileceği kadar/şekilde malikine bir ilahi olduğu anlaşılırdı.” Aynı şekilde lotus çiçeği de böyledir. Güneş açmadan önce çiçeği kapalıdır. Güneş açtıkça ve tepeye doğru yükseldikçe çiçeği açılır, gün batımından lotus çiçeği kıvrılmaya başlar ve tekrar kapanır. Dudaklarını oynatarak Allah’a hamdeden insanlarla yapraklarını açıp kapayarak hamdeden lotus çiçeği arasında ne fark vardır? Biri dudaklarını oynatmakla, diğeri tabii bir şekilde tesbih eder.<sup>18</sup> Kur’an buna şöyle açıklar: “Görmez misin ki, göklerde ve yerde olanlar, havada kanatlarını açarak süzülen kuşlar Allah’ı tesbih ederler. Hepsi duasını ve tesbihini bilmekte, Allah da onların bütün yaptıklarını bilmektedir.”<sup>19</sup>

Şu var ki ibadet dinî bir hisle olmalıdır. Bu his, ihlas ve samimiyete dayalı ruhani/vicdani zevktir. İki insan düşünelim. Birincisi ibadetlerini harfiyen yerine getiriyor ama ne vicdani bir duygu hissediyor ne de ibadetleri davranışlarına yansıyor. Böyle bir kimse makine gibi ibadet etmektedir. Makinede dinî his olmaz. Burada ibadet eden ruh ve vicdan değil, alışkanlıklara dönüşmüş hareketleri uygulayan bedendir. Diğer kişi ise birçok vesileyle yüce Allah’ı zikreder, her güzellik karşısında Rabbine hamdeder, en ufak bir kötülük karşısında vicdani harekete geçer. İbadetlerini kalpten bir huşu ile yapar ve her hâlinde ibadet suuru tezahür eder. Böyle insanların buluşma yeri olan camiler, nağmeler ve maneviyatlarıyla gayrimüslimleri bile cebzeye getirir.<sup>20</sup>

18 Roger Garaudy, *İslam’ın Vadettikleri*, çev. Salih Akdemir (İstanbul: Pınar Yayınları, 2022), 121-122.

19 Nûr, 24/41.

20 Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, sad. Hüseyin Rahmi Yananlı (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021), 44.

## 2. Günümüzde Ateistik Akımlar

Din, tarihten günümüze sadece insanların kalbini değil, aile yuvalarını ve şehirlerini de inşada temel rol oynamıştır. Doğu ve Batı'da tüm medeniyetlerde, mabetler şehirlerin merkezinde yer alır ve o şehrin halkını sembolize ederdi. Bunun İslam medeniyetinde aktüelleşmesi ise şehir merkezlerindeki çoğu "ulu cami" şeklinde isimlendirilen selatin camileridir. Son birkaç asırdır Batı'da ortaya çıkan Rönesans ve aydınlanma ile birlikte bu gelenek sönmeye yüz tutmuşsa da varlığını devam ettirmektedir. Meselenin diğer yanı şudur ki bizim açımızdan kadim insanda görülen dinî sorun, genellikle İslam adıyla tebellür eden nebevi davetten uzaklaşmak ve inancına pagan unsurlar karıştırmak idi. Bu nedenle farklı coğrafyalarda farklı dinler türemiş ve insanlar tevhid dininden uzaklaşmışlardır. Peygamberlerin gönderilmesinin temel amacı da insanın inanç dünyasını yeniden sahih bir şekilde inşa etmek ve batıl inanışlardan ayıklamaktır. Yoksa tamamen dinsiz bir topluma din getirmek değildir. Nitekim önceki peygamberlerde olduğu gibi son üç peygamber Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed örneğinde de bu durum açıkça görülür. Ayrıca Kur'an'da Allah'ın varlığını ispattan ziyade çok tanrıcılığı reddeden ayetlerin olması ve Kur'an'ın sürekli şirkle mücadele etmesi buna delildir.

Çağımıza geldiğimizde ise sıklıkla karşılaştığımız şey, din karışıklığının yayıldığı ve bunun normalleştiğidir. Esasen Tanrı'nın sistematik inkârı ve kitlesel dinî inançsızlık son üç-dört asra kadar görülmemiştir. Fransız tarihçi Lucien Febvre (1878-1956) şöyle der: "Tanrı inançsızlığı XVII. yüzyıldan önce kültürel olarak imkânsızdır." Bundan önce Tanrı inancı ve dinin geçerliliği toplumsal, kültürel, siyasi ve entelektüel yaşamda belirleyici idi. Her ne kadar son dönemde Allah'ı ve ahireti inkâr eden birtakım insanlar olduysa da geçmişte olduğu gibi bunlar bir topluluk değil, ancak bireylerden müteşekkildir. XIX. yüzyılın



sonlarından itibaren dinî inanca sahip olmak bireysel bir tercihe dönüştü.<sup>21</sup>

Genellikle Batı'da ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan ateistik akımlar, vahye dayalı dinler başta olmak üzere tüm dinî yapıları ve öğretileri reddeden inkârcı görüşlerdir. Günümüzde öne çıkan din karşıtı inkârcı akımlar ateizm, nihilizm, deizm ve agnostisizm gibi inançlardır. Bunlar dinî bilgiyi reddettiğinden Allah, melek, ruh gibi metafizik varlıkları kabul etmez, ahiret hayatını inkâr eder ve dinin kutsal değerlerine itibar etmez. Ahlakın dinî veçhesini kabul etmez, bilimi mutlak doğru ve tek hakikat gibi algılayarak âdeta onu kutsallaştırır. Vahyi bilgi kaynağı olarak dikkate almaz. Düşünce/değer dünyasını akıl ve duyular üzerine inşa eder. Ahlak ile din arasındaki bağı reddettiği için dinde ahlaki fazilet olarak kabul gören şeyler, ateistik dünya görüşünde önemsizdir. Bu nedenle dinin sapkın gördüğü ilişkileri normalize eder, ticari ilişkilerde salt kazancı merkeze alır ve insana doyumsuzluk telkin eder. Bu nedenle dinde çeşitli hikmetlerden dolayı yasaklanmış faiz, kumar, şans oyunları, eş cinsellik gibi konular, ateistik dünya görüşüne göre tamamen bireyin tercihine bırakılmıştır. Günümüzde çeşitli mahfillerde karşılaştığımız öne çıkan bu akımlara kısaca yakından bakalım.<sup>22</sup>

*Ateizm*, evreni yaratan, yöneten ve evrene müdahale eden Tanrı'nın inkârıdır. Ateizm, yaratıcı Tanrı'nın varlığının kabulü anlamına gelen *teizm*in zıddıdır. Kur'an dilinde bu inancın adı

21 John Henry, "Ateizm", *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, ed. Gary B. Ferngren. çev. Tuğçe Ayteş (İstanbul: Say Yay., 2016), 281.

22 Din karşıtı inançlar genellikle Batı felsefesinde merkezleşen felsefi tanımlar ve temelleriyle karşımıza çıkar. Söz konusu görüş ve inançların her ne kadar temelde Hristiyan teolojisine karşı geliştiği görülse de semavi dinlerin merkezi bir ilkesi olan mutlak ilahi varlığı hedef almaktadır. Bu nedenle bu bölümde ilahi varlığı zikrederken teistik geleneklerin ilahi varlığına istinaden "Tanrı" terimini kullanacağız. Burada Tanrı ilmi ve kudreti sonsuz "yaratıcı" ve "mükemmel varlık" olarak anlaşılır.

ilhad ve küfürdür. Ateist dünya görüşü evrendeki gerçekliği fiziki güçler, madde ve maddenin elementlerine indirgediği için *maddeci/materyalist*, düşünce ve duygularımızı salt duyuların sonucu olduğunu savunduğu için *duyumcu/sansüalist*, doğadaki canlı çeşitliliğinin ilahi yaratmayla değil, evrimsel süreçlerle meydana geldiğini iddia ettiği için *evrimci*, insan akli ve çıkarlarını (refah, özgürlük, özerklik ve ilerleme) esas aldığı için *hümanisttir*. Ateizm sadece Tanrı'yı reddetmekle kalmaz, dinî epistemolojiye dayalı dinî öğretileri, ahlakın dinî kökeni, fizik ötesi varlıkları (melek, ruh vs.) ve ölümden sonraki hayatı da (ahiret) reddedererek hakikati insanın özünde arar. İnsanın bu dünyada müteal (ilahi) bir gayesi olduğunu reddeder. Ateizmin sekülerizm ve hümanizmle sıkı bir ilişkisi vardır. Zira dinî açıdan bir fiilin iyi olması "Allah'ın rızasına uygunluğu" ile bağlantılı iken ateizmde bir eylemin iyi oluşu insana faydalı oluşu ve insanın hoşnutluğu ile ilişkilidir. Ahlak ve değerlerin temelinde ilahi irade (ve din) değil, insan akli ve doğa kanunları esastır.<sup>23</sup>

*Deizm* İngiltere ve Fransa'da XVI. yüzyılda ortaya çıkan, Tanrı'nın yalnızca akıl tarafından kavranabileceğini iddia eden ve dinlerin bildirdiği Tanrı'yı, peygamberleri, ahireti ve dinî öğretileri reddeden felsefi akımdır. Deist dünya görüşüne göre Tanrı evreni yaratan ilk nedendir. Evrenin kanunlarını yaratmıştır. Tıpkı bir saatçinin saati imal edip kurduktan sonra saatle hiçbir ilişkisi kalmadığı gibi Tanrı'nın da evreni ve kanunları yarattıktan sonra evrenle ilişkisi ve evrene müdahalesi yoktur. Dinler ancak akla uygun olduğu ölçüde geçerli olabilir. Doğüstü varlıklara, mistik ögelere ve mucizeye yer verilmez. Ahlak, hukuk ve insanın sorumlulukları gibi temel konularda yegâne ölçüt akıl ve doğayı temel alan bu felsefi düşünce, felsefede çeşitli formlarda kabul görmüşse de temelde vahyin inkâr eden

23 Ahmet Cevzici, "Ateizm", *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yay. 2002), 101-102.

bir çeşit “doğal din” olarak görülebilir. Deizm, sekülerizm ve laisizmin gelişiminde etkili olmuştur.<sup>24</sup> Deizm ortaya çıktığı düşünce havzasında Hristiyanlığa karşı gelişmiş görünmektedir. Kilisenin iman tartışmaları üzerinden insanları bölen ve insanın akıl, irade gibi temel yetilerini kötürümleştiren söylemine karşı deizm, Tanrı'nın varlığını kabul etmek suretiyle ateizme, insanın yetkinliğini söndüren ve onu itaatkâr bir varlığa dönüştüren anlayışını reddetmek suretiyle teistik dinlere karşıdır.<sup>25</sup>

*Nihilizm* dinî ve ahlaki değerleri tanımayan, devlet ve toplum yasalarını ferdin üstünde görmeyen, Tanrı, ruh ve melek gibi metafizik varlıkları reddeden, umutsuzluk ve kötümserlik üzerine kurulu görüştür. Nihilizm karamsarlığın gölgesinde tüm kurumsal yasalara karşı bir yadsıma, olumsuzlama ve yok sayma tavrıdır. Bu nedenle Türkçede umursamazlık hâline işaret eden “hiççilik” kelimesiyle karşılanmıştır. Nihilist dünya görüşü, varlık, değer ve dinlerin hakikati gibi asli konularda hiçbir şeyin bilinemeyeceğini savunmasıyla klasik çağda *laedriye* akımıyla; dinlerin doğruluğunu reddetme ve vahiy gelenekleri tarafından öğretilen tüm hakikatleri şüphecilikle reddeden *süfestaiyye* adlı felsefi akımlarla paydaştır. Nihilist için kaynağı hangi kurumsal yapı olursa olsun gerçek ve doğru hiçbir zaman bilinemez. Bu nedenle ileri sürülen tüm doğrular reddedilir. Evren ve insana külli bir amaç isnat edilemez. Tanrı'nın inkârına yaslanan bu akım, ideal bir hedef kabul etmediği için insan yaşamını da değersiz görür. Ahlak konusunda da tam bir yadsıma hâli olan nihilizm hiçbir ahlaki yasa, insani sorumluluk ve etik davranışın temellendirilemeyeceğini savunur ve değerlerin toplumsal dayatmaların ürünü olduğunu iddia ederek onları reddeder. Din,

24 Cevizci, “Deizm”, *Felsefe Sözlüğü*, 235.

25 Şaban Ali Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 3-13.

devlet, aile, toplum gibi kurumların otoritesini reddeden bu görüş, tamamen materyalist öz lehine insanın manevi yönünü inkâr eder. Nihilizm, Avrupa başta olmak üzere yayıldığı yerlerde tüm kurumsal yapıları ve yorumları yok etme amacı güttüğünden büyük bir kötümserlik, öfke ve dehşet doğurmuştur.<sup>26</sup>

*Agnostisizm* insan aklının tecrübe ve deneyi aşan konularda bilgiye ulaşmasının imkânsızlığından hareketle Tanrı'nın varlığı hakkında suskun kalmayı ifade eder. Tanrı'nın varlığı konusunda kabul ya da ret yönünde bir tavır takınmaz. Agnostik dünya görüşü dinlerin sunduğu Tanrı, ruh, ahiret ve vahiy gibi metafizik varlıkların doğruluk değerinin bilinemezliğini savunur. Bu nedenle herhangi bir dine karşı kayıtlı değildir. Agnostik düşünce biçimi en genel manada delil arayışının nihai sonucu olan bir şüpheciliktir. Ne teist ne de ateist olmak isteyenlere agnostisizm, bir çeşit psikolojik sığınak gibidir.<sup>27</sup> Zira dinî önermelerin bilgiden çok inanca konu olduğu herkesçe bilinmektedir.

Burada *sekülerizm* sorununa da yer vermek istiyoruz. Her ne kadar sekülerizm bir inanç tutumu veya kategorisi değil de bireysel ve sosyal hayatta dinin geri çekilmesi anlamında önemli bir sorundur. Bir sanayi, endüstri ve teknoloji çağında insanların hayata tutunmak için âdeta bir yarış içerisinde sürekli çalışmak zorunda kaldıkları ortadadır. Böyle bir zeminde insanlara dünya zenginliği ve konforlu bir hayat vadetmeyen şeyler terk edilmektedir. Din, insanın maddi değil, manevi ihtiyaçlarını karşılamayı

26 Alan Pratt, "Nihilizm", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/nihilism/> (Erişim 14 Temmuz 2023); Cevizci, "Nihilizm", *Felsefe Sözlüğü*, 753-754; Hüseyin Aydın, Nihilizm'in Tarihçesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 1-8.

27 Paul Draper, "Atheism and Agnosticism", *Standart Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism/#DefiAgno> (Erişim tarihi: 12.07.2023); Cevizci, "Bilinemezlik", *Felsefe Sözlüğü*, 180-181.

vadediyor: “*Dikkat edin kalpler ancak Allah’ı anarak huzur bulur.*”<sup>28</sup> Modern insan ise hedonizme<sup>29</sup> varacak şekilde haz ve konfor peşinde olduğu için bireysel tercihlerinde ve sosyal hayatta dinin sesini dinlemek yerine, çağın rengini kuşanıyor. Hâlbuki Allah’ın (emrettiği) ahlaktan daha güzel, daha huzur verici bir şey olamaz: “*Allah’ın boyasına bak! Allah’ın boyasından daha güzeli var mıdır? ‘Biz ancak O’na kul oluruz.’ deyin.*”<sup>30</sup> Görünen o ki çağdaş dünya, insana sunduğu türlü imkânlarla âdeta onu esir almaktadır. İnsan sanki hesap vermeyecekmiş gibi yaşamakta ve Allah’ı unuttuğu için ilahi rahmet de onu terk etmektedir. Kanaatimizce modern insan ateizm, deizm, agnostisizm vb. felsefi inançlara sahip olmaktan çok seküler ve nihilist bir yaşam tarzında çırpınmaktadır. Gerek sekülerizm gerekse nihilizmle istikamet ahlakından uzaklaşma arasında güçlü bir diyalektik vardır. Birbirini tetikleyen bu süreçte insan önce hayat tarzını sorgulamalı, dini, hayatımıza nasıl dâhil ederiz, kalplerimizde dinî duyguları nasıl tekrar yeşertiriz, sorununu tartışmalıdır.

### 3. İstikamet Sorunu Ekseninde “İnançta Savrulma”

Tarihten günümüze insan var olduğu sürece iman ve inkâr mücadelesi devam etmektedir. Bu, dinle dinsizlik arasındaki mücadeleden öte, tevhidle şirk, ahlakla ahlaksızlık ve hak ile batıl arasındadır. Tarih sürekli olarak nebevi tevhid diniyle diğer beşerî batıl dinlerin diyalektiğine sahnedir.<sup>31</sup> Herkesin bir dini vardır. Ateist, Allah’ı inkâr ederken, inkârcılığı kendisine din

28 Ra’d, 13/43.

29 Felsefede insanın nihai amacının haz olduğunu savunan görüşe hedonizm denilmiştir. Antik Yunandan çağdaş döneme bu akım, gelecek kaygısını yadsımayı ve mutluluğu getirecek haz duygusu için yaşamayı imler.

30 Bakara, 2/138.

31 Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, çev. Doğan Özlük (Ankara: Fecr Yay. 2015), 15-16.

edinirken başkası farklı bir inanç biçimini din edinmiştir. Tarih, dinin olmadığı bir döneme veya topluma tanıklık etmemiştir. Sadece Kur'an'ın ilk insanın Âdem (as) Peygamber olduğuna dair işaretleri değil, on binlerce yıl öncesine ait tarihî kalıntılarda ortaya çıkan sonuç budur. Eski kavimlerin dinî ritüelleri, cenaze uygulamaları ve mezar taşlarıyla dinî inanca sahip olduklarını görürüz.<sup>32</sup>

Günümüze geldiğimizde özellikle gençler arasında “dinden uzaklaşma” anlamına gelen bir seküler ve nihilist tavır gözlemlemek mümkündür. Bu, bir çeşit “merkez kaybı” ve “savrulma” şeklinde okunabilir. Bunun dışında ateizm ve deizm gibi felsefi temelli görüşlerin gençler arasında yayıldığı konusunda bir kanı var. Bunun ne derece doğru olduğu tartışılır. Zira insanların inançları hakkında kesin tablolar oluşturmak ve kanaatler ortaya koymak hiçbir zaman mümkün değildir. Ancak sosyolojik araştırmalarla çeşitli ipuçları elde edilir. Bununla birlikte araştırmacının ideolojik tutumu, inanç yapısı ve uyguladığı yöntemde her zaman sübjektivite olduğu gözden uzak tutulmamalı, bu konuda ileri sürülen tezlere ihtiyatlı yaklaşmalıdır. Çünkü her araştırmacının bir inancı, ideolojisi, tarihi ve kültürel aidiyeti vardır. Bu nedenle sosyal bilimlerde ortaya konan tezlerde, konunun bu veçhesi önemlidir. Bunun dışında ateistik akımların yayıldığı ve inancın zayıfladığı yönündeki araştırma ve yayınları dikkatle okumakla beraber bunların her zaman ateizm vb. din karşıtlığını güçlü göstermek, normalleştirmek ve inancı itibarsızlaştırma gibi amaçlar taşıyabileceği de unutulmamalıdır.

Dini inkârın insanı sürüklediği nokta, insanın yaratıcısı ve O'nun rahmeti, inayeti (yardım) ve adaletinden mahrum olmasıdır. Filibeli, dini “insanın kendisinden üstün ve muhtaç olduğu bir kudreti anlaması, itiraf etmesi” şeklinde tanımlıyor.<sup>33</sup> Burada

32 Filibeli, *İslam Tarihi*, 45.

33 Filibeli, *İslam Tarihi*, 14-15.

dinin üç boyutu var: İnsandan üstün bir varlık (Allah), anlama (tanıma, isim ve sıfatlarını bilme), itiraf etme (âlemden Allah'a ulaşma, doğal teoloji). İnsan bu farkındalığı kaybettiğinde aslında özüne yabancılaşır, fitratından uzaklaşır. Yoksa aklın ve kalbin özgür bırakıldığı, ön yargılardan arındırılarak tefekküre yelken açılması hâlinde kişinin yaratıcısını bulacak ve O'na karşı şükran duygularını hissedecektir. Hristiyanlıkta ruhun ölümsüzlüğü inancına karşı çıkmasıyla bilinen ve bundan dolayı din karşıtı olduğu düşünülen tabip ve filozof Galen (öl. 200) insan bedeninin muhteşem mekanizmasından etkilenerek ilahi bir mimarın varlığını kabul etmesiyle ünlüdür. Ateizme karşı "akıllı tasarımcı" delilinde şöyle bir argüman gelişmiştir: "Galen gibi biri bile Tanrı'nın varlığını kabul ettiyse O'nu kim inkâr edebilir?"<sup>34</sup> Ebû Hanife, "Tabiatı gözlemleyen birinin yüce Yaradan'ın varlığını akledememesi mümkün değildir." der.<sup>35</sup> Din, insan aklen keşfedebileceği yaratıcıyı, isim ve sıfatlarıyla insana haber verir. Sadece yüce Yaradan'ı bildirmekle kalmaz, O'nun insandan istediklerini ve hayata yüklediği anlam ve hikmetleri öğretir.

Dinden uzaklaşmak, tüm bu anlam, hikmet ve amaç evrenini terk etmektir. Nitekim insan, Sanayi Devrimi ve endüstrileşmeye eşlik eden aydınlanmayla birlikte yeryüzüyle gökyüzü arasındaki bağı, vahiy ile ilişkisini kesme dönemine girdi. Kutsalın alanı daraldı, Nietzsche'nin deyimiyle "çölleşme" başladı. Öyle ya din insanı ahlaka davet ederken salt akıl maddeye davet ediyordu. Dünyevileşmeye eşlik eden maddecilikle birlikte ruhlar hastalanmış ve maneviyat kan kaybetmiştir.

34 John Henry, "Ateizm", 284.

35 Ebû Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu'd-din*, thk. Hans Biter Lens (Kâhire: y.y. 1424/2003), 214.

## Sonuç

Ateistik akımların teorik ve pratik olmak üzere iki temel nedeni olduğunu ifade edebiliriz. Teorik nedenler Allah, peygamber, ahiret, Kur'an-ı Kerim, din-ahlak ilişkisi, din-bilim ilişkisi, İslam'ın kadın görüşü, İslam hukuk felsefesi gibi nazari konulardır. Tepkisel ateizm diye adlandırılan ve temelde Müslümanların ahlak ve vicdana aykırı tutumlarına tepkiyle gelişen ateizm ise aslında İslam düşünürlerinin de eleştirdiği ve şiddetle karşı çıktığı problemlerden çıkmaktadır. Bu problemin özü istikametini yitirilmesi, dinde gaye ve hikmeti idrak edememektir. Mamafih din, ilahi bir kaynaktan doğmuş ve her yönüyle insanlığın hayrına olan bir nizamdır. O, tevhid ilkesi üzerine bina edilmiştir. Tevhid, sadece kalbi sahte ilahlardan temizlemek değil, aynı zamanda insanlar arası tüm imtiyazların kaldırılması ve üstünlüğün iman ve ahlak ehline tanınmasıdır. Bunun karşısında yer alan şirk ise tevhid şuurunun yok edilmesine dayalı imtiyazlar ve haksızlıklar yekûnudur.

İman, kalbin Allah'a teslimiyeti, O'na minnet ve şükranı ve O'nunla ahitleşmesidir. Ahlaki davranışlar zımnen imanın can bulmasıdır. Bir mümin için dindar olmak imanla beraber güzel davranışları sergilemek ve kötülüklerden sakınmaktır. Dindarlık, hem ibadetleri yerine getirmek suretiyle Allah ile dost olmak hem de beşerî ilişkilerde geçimi kolay, canlılara ve tabiata karşı sorumluluğunun bilincinde "iyi insan" olmak şeklinde tecelli eder. Her ikisi birlikte istikamet ahlakını ifade eder. Bu ahlak sadece insanlar nazarında değil, Allah nezdinde de dindar olmanın ifadesi olan iman ve istikamet bilincidir.

İstikamet bilincinin yokluğunda imanın zayıfladığı bir kalbe neyin hükmedeceği, o dimağı nelerin dolduracağı belirsizdir. Bu nedenle ateizm vb. inançlar bir çeşit merkez kaybı, dağılma ve savrulma niteliğindedir. İbadet, insanın kulluk bilinciyle sadece



Yaradan'a şükran duygusu hissetmesi, nefsini arındırması ve manevi duygularını diri tutmasıdır. İbadetin olmadığı yerde yüce Yaradan'a nankörlük vardır. Yaratıcısına bile nankörlük eden bir varlığın, anne babası başta olmak üzere hak sahiplerine nankörlük etmeyeceğini kim garanti edebilir? Bugün karşı karşıya olduğumuz sorun, istikamet kaybından itikadi savrulma yaşayan nesillerin nereye tutunacağını, hangi merkeze yaslanacağını bilememesidir. Bu, ateizm ve deizmden öte nihilizm, hedonizm ve sekülerizm olarak ete kemiğe bürünmektedir.

Manevi bir merkeze sahip olmayan insanın eğilimleri, genellikle madde ve nefsi isteklerdir. Çünkü dünya çeşitli yönleriyle insana cazibeler sunar. İman, insanın nefesine değil yaratıcısına dayanarak hayatı inşa etmesi iken buna mukabil maddeci ve nefesine düşkün insanın hayatına yön veren şeyler genellikle maddi hazlardır. Böyle kimse iyi yaşamayı seven biri olarak hayatın keyfini çıkarabilir ama zevkleri fikrî ve manevi derinlikten yoksun olduğu için güvenilmez ve tutarsız olacaktır. Çünkü onun çabası haz ve mutluluklarını haklı çıkarmak içindir. Heva ve hevesinin gölgesinde insan her zaman akli ve ahlaki olamayacaktır. Belki de en büyük esaret nefsi arzulara hapsolmaktır. Bugünün dünyası bakışlarımızı gökyüzünden uzaklaştırdı ve cazibesi yüksek "meta"lar üretti. İman ve istikamet ahlakının yitirildiği böyle bir zeminde geriye tüketim çılgınlığı, zaman israfı ve ahlaki yozlaşmaya eşlik eden çatışma, huzursuzluk ve bunalımdan başka bir şey kalmamıştır.

### Kaynakça

Aydın, Hüseyin. "Nihilizm'in Tarihçesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 1-8.

Aygün, Fatma. "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler". *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (2017), 535-536.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Di-meşk-Beyrut: Dâru İbni Kesir, 2002.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.

Draper, Paul. "Atheism and Agnosticism", Standart Encyclopedia of Philosophy, Erişim 12 Temmuz 2023. <https://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism/#DefiAgno>.

Düzgün, Şaban Ali. "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin". *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. ed.Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Schoun, Frithjof. *Bir Merkeze Sahip Olmak*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.

Garaudy, Roger. *İslam'ın Vadettikleri*. çev. Salih Akdemir. İstanbul: Pınar Yayınları, 2022.

Henry, John. "Ateizm". *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*. ed. Gary B. Ferngren. çev. Tuğçe Ayteş. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Hilmi, Filibeli Ahmed. *İslam Tarihi*. sad. Hüseyin Rahmi Yananlı. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021.

İbn Hibbân. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Sa'd Kerim el-Fıkî. b.s.: Dâru İbni Haldûn, ts.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Bekir vd. Kahire: Dâru'l-Ma'rife, ts.

el-İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Halil İ'tânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.

Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dârü'l Mizan, ts.

Müslim, b. Haccâc. *Sahihü'l-Müslim*. Riyad: Beytü'l-Efkârü'l-Düveliyye, 1998.

Pew Research Center. "The Age Gap in Religion Around the World". Erişim: 7 Temmuz 2023. <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/>

Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed. *Usûlu'd-din*. thk. Hans Biter Lens. Kâhire: y.y., 1424/2003.

Pratt, Alan. "Nihilism". Internet Encyclopedia of Philosophy. Erişim: 14 Temmuz 2023. <https://iep.utm.edu/nihilism/>

er-Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Tefsîr-ürü'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Sevinç, Kenan. "Ateizmin Boyutları ve Tipleri". *İslami İlimler Dergisi* 12/3 (2017) (101/132), 104.

Şeriati, Ali. *Dine Karşı Din*. çev. Doğan Özlük. Ankara: Fecr Yayınları 2015.



# BİR İDEAL TOPLULUK SÖYLEMİ OLARAK VASAT ÜMMET: “VASAT ÜMMET OLMAK”

Prof. Dr. Mustafa MACİT  
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

## Giriş

**E**n bilindik tanımıyla ümmet, doğal ve/veya sosyokültürel bir motifin yörüngesinde bir zaman ve mekânda oluşmuş; gerek kök anlamı gerekse Kur'an-ı Kerim'deki kullanımı itibarıyla ise bir önder, peygamber etrafında birleşmiş bir topluluk temsilidir.<sup>1</sup> Ümmet kavramının tarihsel süreçte ve özellikle entelektüel düşünde kök çağrışımları dikkate alınarak farklı anlamlara gelecek şekilde yorumlandı; tarihsel, toplumsal ve siyasal şartların renklerine bürünmüş tanımlama ve anlamlandırma girişimlerine konu olduğu da bilinmektedir. Bu girişimler üzerine yapılacak basit bir içerik analizi, tanım ve yorum çeşitliliği içerisinde ortak temanın, ümmeti teolojik, sosyal/politik (Burada ve metin boyunca “politik” kavramını, “siyasi” anlamında değil sosyal olanı da içeren *ideal bir kolektif hayatı* tanımlamak üzere kullandığımızı altını çizerek belirtmeliyiz.)<sup>2</sup> bir kolektif kimlik olarak ele alma konusunda

---

1 Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsan Oskay (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2. Basım, 2011), 54-55; Ethem Karaçoban, “Vasat Ümmeti Arama Çabaları Kapsamında Modernizm”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2020), 115-140.

2 Geniş bilgi için bk. Ali Yaşar Sarıbay - Süleyman Seyfi Ögün, *Bir Politikbilim Perspektifi* (Bursa: Asa Yayınevi, 1. Baskı, 1998), 37.



bir mutabakatın olduğunu görmek için yeterlidir. Ümmetin sosyal/politik niteliği, genelde ümmet ve konumuz açısından “vasat ümmet olmak” üzerine farklı bakış açılarından hareketle bir sosyoloji yapma girişiminin de başlama noktasıdır.

Bilindiği üzere Bakara suresi 143. ayette mealen “*Böylece sizi vasat bir ümmet kıldık ki insanlığa şahit olasınız, Resul de size şahit olsun.*” buyrulmaktadır. Birbirini tamamlayıcı iki ifadeden oluşan ayeti, ümmeti bir nesne olarak inşa eden, inananlar için özne konumu ve eylem yönelimleri belirleyen, aracılığıyla konuşulacak bir repertuar sunan teolojik bir söylem olarak ele alabiliriz. Buna mukabil Müslümanların, kimi zaman da Müslümanlar içinden herhangi bir topluluğun, kendini bu söylemin içinde konumlandırıp onun sunduğu repertuar içerisinden konuştuğu ve eylediğini böylece söylemin sosyal/politik bir realite inşa etmek üzere işe koşulduğunu; sosyolojik açıdan incelemeye değer bir karşılık bulduğunu görmek işten bile değildir. O hâlde *vasat ümmet olmayı* ontolojik yapısı itibarıyla teo-politik bir söylem olarak ele alıp çözümlemek, bu ontolojik gerçeklikle tutarlı ve üzerine bir sosyoloji yapma girişimini gerçekleştirmeye uygun bir yaklaşımdır.<sup>3</sup> Bu bölümdeki değerlendirmeler böyle bir yaklaşımın koordinatları içerisinde yapılmış olmakla sınırlıdır.

## 1. Betimsel ve Normatif/Teo-Politik Bir Topluluk Söylemi: *Vasat Ümmet*

Bakara suresi 143. ayette bir *söylemsel yapı* içerisinde ve söylem düzeyinde inşa edilen, kurulan ümmetin ayırıcı özelliği; göstereni *vasatlıktır*. *Vasat* terimi, iki şeyin “ortasında” ve/veya “arasında”, “ölçülü”, “dengeli”, “adil”, “mutedil”, “istikamet

3 Ele aldığımız problemin doğasına ve amacımıza uygun olarak ilgili literatürden taranmış verilerin analizinde Foucault’un yolundan giden Parker üzerinden Willig’in (2008) geliştirdiği bir analiz yöntemini benimsediğimizi belirtmek gerekir.

üzere", "aklıselim sahibi", "hayırlı"<sup>4</sup> ve benzeri anlamlara gelmektedir. Biraz yakından bakılınca bu terime yüklenen anlamların bir yandan betimsel; deskriptif diğer yandan değer içerikli; ilişkili fiil ve eylemleri düzenleyici normatif çağrışımlar içerdiği görülmektedir. İlgili anlamların çeşitliliğini kayıt altında tutarak tanımlayıcı çağrışımı itibarıyla *vasat* terimini "mutedil" olarak kavramsallaştırıp normatif tarafı itibarıyla *dengeli bir hâl üzere aklıselimle davranmak ve eylemek* şeklinde açabiliriz. Bu aşamada söylem düzeyinde kurulan nesnenin, ilahi irade ve lütufla inşa edilmiş betimsel ve normatif, bir topluluk temsili olduğu açıktır. Ne var ki bu temsilin sosyal gerçeklik düzleminde mekân, zaman ve demografik karşılığı itibarıyla kim olduğu ilk bakışta seçik değildir. Ancak biraz yakından bakıldığında bir söylem bütünlüğü içerisinde ümmetin, biri zemin temizliği yapmaya yönelik ve betimsel diğeri temizlenmiş bir zemin üzerinde onu, normatif bir bağlamda yeniden inşaaya yönelik iki yolla kurulduğu anlaşılır ki ayetin birinci kısmında *vasat* olarak tanımlanıp kurulan ümmet, ikinci kısımda normatif bir amaca yönelik; insanlara şahitlik edecek; İslam'ı temsil edecek/örnek<sup>5</sup> olacak bir özne, ideal teo-politik bir topluluk olarak seçik hâle gelir.

Söylemin bütünlüğü içerisinde Kur'an'ın muhatabı ve resûlün şahitliğine konu olmakla Hz. Muhammed'in rehberliğinde bir topluluk olduğu açık ve seçik hâle gelmiş olsa da *vasat ümmetin* ilk muhataplar/ashap mı hatta kimi yorumlarda ileri sürüldüğü üzere Araplar mı olduğu yoksa herhangi bir zaman

4 Ahmet Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006); Halil İbrahim Bulut, "Ümmet", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1. Baskı, 2012), 42/308-309; Mahmut Dünder, "İslam'a Göre Ümmet Bilinci", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/75 (2020), 898-906; Karaçoban, "Vasat Ümmeti Arama Çabaları Kapsamında Modernizm", 115-140.

5 Şaban Ali Düzgün, "Dinlerin Şehirleşme Kabiliyeti", *İslami İlimler Dergisi* 4/1-2 (2009), 13-23.

ve mekân ve etnisite kaydı olmadan bütün Müslümanları mı temsil ettiği başkaca delil ya da kanıtlara başvurulmadığı sürece müphemdir.<sup>6</sup> Ancak bu müphemlik *vasat ümmeti* açık ve seçik hâlde tanımlamada işlevsel betimsel ve normatif özelliklere sahip bütün Müslümanların kendini bu topluluk içerisinde görmesine imkân tanıyarak subjektifleşmesine kapı aralar.<sup>7</sup> Ne var ki temsil, müphemliği itibarıyla kapsayıcı ve ortalama bir Müslüman'ın bu çerçevede güdeceği iddiaya çanak tutuyor olsa da önerdiği eylem yönelimleri ve yüklediği sorumlulukla hâl ve pratik olarak kendi kapsamını daraltır. Nihayetinde söylemin, kendisini *vasat ümmet* içerisinde tanımlayacak bireylere ve topluluklara *orta yolu tutma; mutedil ve istikamet üzere olma*<sup>8</sup> ve *bu çerçevede insanlara şahitlik/örneklik etme* sorumluluğu yüklediği anlaşılmaktadır. Her ne kadar kimi müfessirler şahitliğin mahşerde vuku bulacağını belirtmiş olsa da *vasat* nitelemesi dünya hayatıyla ilgili olduğuna göre şahitliğin de dünya ilgili olduğu ileri sürülebilir.<sup>9</sup>

Her söylem kendisi hakkında ve aracılığıyla konuşacak olanlara belirli özne konumları önerir. Diğer bir ifadeyle söylem, öznelere, nesnelere gibi inşa eder onlara konuşmak ve eylemek üzere uygun konumlar üretir. Bir özne konumu, aynı zamanda söylemin repertuarını kullanan kişilere hak ve görevlerin yapısının

6 Müphemliği, dil düzeyinde açık ve kesin anlam atıflarını imkânsızlaştırarak anlamın oluşumunu mümkün kılma, anlam farklarını kapsama anlamında kullanıyoruz. Thomas Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam: Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2019); Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, 55.

7 *Vasat ümmetin* kolektif bir kişilik olabileceğini hatta Tarde'nin (2019) yolundan giderek onun bireysel olanın nedeni değil sonucu, bireyselliklerin bileşik fotoğrafı olarak görülebileceğini de hesaba katmak gerekir.

8 Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*, 21.

9 Abdullah Aygün, *Kur'an'a Göre Ümmet-i Muhammed'in Özellikleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 164.



içinde olduğu bir yer<sup>10</sup> bu çerçevede bir “iktidar” tanımlar. *Vasat ümmet* söyleminin de içerisinden ve aracılığıyla konuşacaklara bir özne konumu verdiği gayet açıktır: *Vasat ümmet olma* söylemi içinde konuşacak veya söylemin repertuarını kullanacak olanlara konuşmak ve eylemek üzere sunulan konum *vasatlıktır*.

Özne konumları çok çeşitli ve oynanabilecek rolleri çağrıştırıyor olsa da belirli rolleri tanımlamaz.<sup>11</sup> *Vasat ümmet* temsili içerisinde konumlandığını iddia edecek herkes bu konum içerisinden doğrudan, “kal” düzeyinde çıkanlarda bulunabilir, hatta bu söylemden bir “iktidar” devşirebilir. Örneğin, bu bir övgü ise bu övgüye layık olduğunu, ümmetlerin en hayırlısı olduğunu<sup>12</sup> hatta bu konumunun Hz. Muhammed’in ümmeti içerisinde doğmakla ve ayetteki “kıldık” fiilinin yörüngesinde ilahi bir lütufla gerçekleştiğini öne sürebilir. Ancak orijinal ve teolojik referansı itibarıyla söylem, özneye, *vasat* kavramının yüklü olduğu söz, fiil ve eylemleri düzenlemeye yönelik normatif çağrışımlarla birlikte bu hâl ile insanlığa şahitlik/örneklik gibi bir sorumluluğu yüklemekle onu, performatif ve “hâl” düzeyinde icracı bir şekilde konumlandırırken *insanlar üzerinde bir “iktidar” değil otorite önerir*.<sup>13</sup> Önerdiği söylemsel pozisyonda konumlananların rollerini “ortada olmak”, “dengeli”, “ölçülü”, “adil” ve “istikamet üzere olmak”, “şahitlik/örneklik” olarak tespit eder ki örneklik,

10 Ian Parker, *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology* (London and New York: Routledge, 1992), 9; Carla Willig, *Introducing Qualitative Research in Psychology: Adventures in Theory and Method* (McGraw-Hill Education: Open University Press, Second Edition, 2008), 116.

11 Willig, *Introducing Qualitative Research in Psychology*, 116.

12 Mehmet Vehbi Şahinalp, “Vasat Ümmet Örneği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (2014), 190.

13 “İktidar” bir kişinin eylemi ile diğerinin nızası olmaksızın onu yönlendirmesi; “otorite” ise bu kapasitenin meşru görülmesi ve hissedilmesidir. Sarıbay - Ögün, *Bir Politikbilim Perspektifi*, 44; Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi* (İstanbul: Doğan Yayıncılık, 1. Basım, 2003), 47.

hele de siyaset kavramının “terbiye” etme şeklindeki etimolojik kök anlamı çerçevesinde kurulmuş bir iktidardan çok olsa olsa politika kavramının yörüngesinde<sup>14</sup> insanlar için ve onların gözünde meşru bir otorite gösterenidir. Söylem tam da böyle bir anlamda otorite performansı tanımlar ve bu özne konumu içerisinden konuşma ve eylemeyi böylece kayıt altına alır; söz konusu rolleri yerine getirdiği ölçüde övgüye mazhar olmayı bir kolektif kimlik olarak *vasat ümmet* içerisinde konumlanmayı ve bu konumlanma içerisinden konuşma ve eyleme hakkını tanır. O hâlde *vasat ümmet*, *verili ve kal* düzeyinde bir “olma” durumu değil *hâl* düzeyinde edimsel ve icracı bir “oluş” ifadesi olan teolojik ve sosyal gerçeklik düzeyinde rızaya/kabule konu otorite sahibi politik bir topluluk temsilidir diyebiliriz.

## 2. Söylemden Gerçekliğe: *Vasat Ümmet Olmak*

Önerdiği özne konumları içinde olanların sözel ve davranışsal edimlerini sınırlayarak açık ve kapalı şanslarını tanımlayan bir ümmet versiyonu inşa ettiği söylenebilecek *vasat ümmet* söylemi, *vasat* bir topluluk olarak insanlara şahitlik/örneklik sorumluluğu ile inananları *vasat ümmet* temsili içine yerleştirerek sözel ve davranışsal edimlerini düzenler. *Vasat* terimine yüklenen anlamların çeşitliliği içerisinde bu düzenlemenin önerdiği sözel ve davranışsal edimler kısaca, eylem yönelimi itibarıyla ikilikler arasında ortada olmayı önerdiği gayet açıktır ki kimi yorumlara göre *vasattan* kasıt “dünya-ahiret”, “beden-ruh” ve “madde-ma-na” gibi ikilikler arasında bir dengedir.<sup>15</sup> İnsani ve sosyal gerçeklik düzleminin, hiyerarşik bir düzen içerisinde belirginleşen kimi zaman mücadele kimi zaman mübadele kimi zaman da

14 Mustafa Macit, “İslam Dünyasında Birlik Söylemi”, *İlahiyat Akademi* 14 (2021), 169.

15 Karaçoban, “Vasat Ümmeti Arama Çabaları Kapsamında Modernizm”, 119.

muavene hâlinde görünür olan “birey-toplum”, “dünya-ahiret”, “madde-mana”, “biçim-içerik”, “ruh-beden”, “akıl-kalp”, “zengin-yoksul”, “az-çok” gibi sayısı belki sınırsızca artırılabilir ikilikler üzerine kurulu olduğunu ileri sürmek eksik olsa da yanlış değildir. Söz konusu ikiliklerin sayısını ne kadar artırırsak artıralım hem bu ikilikleri ifrat ve tefrit başlığı altında toplamak hem de ilgili bireysel, sosyal eğilim ve davranışların bu iki uç arasında bir yelpazede çeşitlendiğini söylemek mümkündür.

İfrat, “ölçüyü kaçırmak”, “sınırı aşmak”; tefrit ise “kısıtlama”, “bırakma”, “ihmal etme” gibi anlamlara gelir.<sup>16</sup> Buradan hareketle *vasat ümmet* söyleminin kurduğu ümmet için *idrak, değerlendirme ve eylem şablonu* anlamında bir *habitus*<sup>17</sup> önerdiği en genel ve temel eylem yöneliminin dinî ve dünyevi ayrımı söz konusu edilmeden söz ve davranış düzeyinde ikiliklere dayalı uçlardan, aşırılıktan uzak durmak ifrat ve tefrit arasında dengede olmak; zikzak çizmeden dinin emrettiği yönde istikamet üzere yaşamak olduğunu ileri sürebiliriz.<sup>18</sup> Bu aşamada artık *vasat ümmet* söyleminin betimsel yapısı itibarıyla mutedil, normatif yapısı; eylem yönelimi itibarıyla ifrat ve tefrit arasında istikamet üzere davranan bir topluluğa gönderme yaptığı düşünülebilir. Kaldı ki *vasat* sözcüğü sözlükteki ve Kur’an’daki anlamları itibarıyla bir yönüyle ifrat ve tefrite kaçamama anlamına gelirken “istikamet” kavramının geçtiği bütün ayetler bir bütün olarak incelendiğinde kavramın itikat, amel ve ahlakta ifrattan ve tefritten uzak

16 Alâ Sâlih el-Kaysî, “Aşırılıklar Karşısında Kur’ani Perspektiften Vasat Ümmet Olma Hali”, çev. Yusuf Ağkuş, *Kilis Yedi Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 211-214.

17 Bourdieu, bu kavramı sosyolojideki ikiliklerin ötesine geçmek üzere kullanır. Anne Jourdain-Sidonie Naulin, *Pierre Bourdieu’nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*. çev. Öykü Elitez (İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2016), 42.

18 el-Kaysî, “Aşırılıklar Karşısında Kur’ani Perspektiften Vasat Ümmet Olma Hali”, 205.

durmayı<sup>19</sup> kısaca yerli yerinde davranmayı önceleyen bir çağrı taşıdığı anlaşılmaktadır. Neyin hayır, neyin şer olduğunu bilemeyeceği yine başkaca teolojik referanslarla<sup>20</sup> ifade edilmiş insan için ifrat ve tefrit arasında istikamet üzere olmak “hikmet”e tabi bir durum olsa gerektir. O hâlde *vasat olmayı*, bir yönüyle söz ve davranışta isabet etme kısaca, “hikmet sahibi olmak” şeklinde tanımlayabiliriz.<sup>21</sup> Buradan hareketle toplumsal dünyanın temel dinamiğini tez-antitez ikiliği ve çatışması çerçevesinde bir diyalekteğe dayalı okuyan anlayışların yörüngesinde *vasat ümmetin* dünyayı hikmetli bir bakışla gören, sentez bir politik topluluk temsili olduğu iddiasını güdebiliriz.

Söylemlerin realitenin basit bir temsili olmadığı, aynı zamanda önerdiği özne konumları ve eylem yönelimleri ile realiteyi ve pratikleri inşa ettiği, bu pratiklere başvurulmadığı takdirde söylemin önerdiği özne pozisyonları içerisinde konumlanmanın bu konumdan konuşmanın meşru olmadığı; ilgili pratiklerin ise kendilerini meşru kılan söylemi yeniden ürettiği, ona sosyal gerçeklik kazandırdığı malumdur.<sup>22</sup> Hâl böyle ise hikmet sahibi bir bakışla söz ve davranış düzeyinde ifrat ve tefrit arasında istikamet üzere olmadan *vasat ümmet olmak*, bu özne konumu içerisinde yer bulmak ve bu konumdan konuşmak teolojik bir ümmet versiyonunu sosyal gerçeklik, hâl düzlemine taşımak pek mümkün değildir. Bu durumda ilgili pratiklerin söylem düzeyinde kurulmuş *vasat ümmeti* orijinal referansının güttüğü şekilde toplumsal gerçeklik düzlemine taşınması, böylece kendi

19 Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*, 8-23.

20 Bakara, 2/216.

21 el-Kaysî, “Aşırılıklar Karşısında Kur’ani Perspektiften Vasat Ümmet Olma Hali”, 204.

22 Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016); Willig, *Introducing Qualitative Research in Psychology*, 117; Parker, *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology*, 8.

aktörlerini üretip kolektif kimlik yaratması,<sup>23</sup> *vasat ümmetin* kimi çağdaş değerlendirme ve arayışlara konu,<sup>24</sup> ilerici bir sosyal motif olması muhtemel değildir.

## Sonuç

Söylemler, bir idrak değerlendirme ve eylem şablonu önererek özneleri, aktörleri kurup dünyada olmanın belirli biçimlerini mümkün kılar; bireysel ve sosyal realiteler inşa eder. Söylemlerin önerdiği konumları alan ve kendini orada konumlandıran öznelere düşen hayatı ve realiteyi o konum içinden algılamak ve tepkide bulunmaktır. Anlaşılan, *vasat ümmet olma* söyleminin önerdiği özne konumundan konuşacaklara düşen dünyayı görme biçimi, *vasat ümmeti* bir "olma" hâli değil "oluş" olarak ele alıp söylemin önerdiği şekilde dinî ve dünyevi ayrımı gütmeden bütün söz ve davranışlarda ifrat ve tefrit arasında dengede kalmak üzere bir teyakkuzdur. Bu hâli sürdürmek oldukça yorucu ve meşakkatli olduğu hâlde sürdürüldüğü ölçüde *vasat ümmet olma* söylemi, dinin gayesi olan hem bu dünya da hem de ahirette mutluluğu getirecek ivmeyi yakalama adına bir sosyal motife ve sermayeye dönüşüp sadece ümmeti değil bütün insanlığı kurtarma/örneklik adına gerçeklik kazanabilir. Aksi hâlde ifrat ve tefrit ikilemine saplanmış öznelerden kurulu yanlış realitenin temsili bir yanılsama olması örneğin, "Nasılsa biz Müslümanlar, hayırlı bir ümmetiz." şeklinde bir algıyla ihmale/tefrite meşruiyet kazandırması iştten bile değildir.

23 Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016).

24 Hasnan Bachtiar, "Towards a Progressive Interpretation of Ummah", *Indonesian Journal of Islam and Muslim Societies* 1/8 (2018), 87-116.

## Kaynakça

Aygün Abdullah. *Kur'an'a Göre Ümmet-i Muhammed'in Özellikleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Bachtiar, Hasnan. "Towards a Progressive Interpretation of Um-mah". *Indonesian Jorunal of İslam and Müslim Societies* 1/8 (2018), 87-116.

Bauer, Thomas. *Müphemlik Kültürü ve İslam: Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*. çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2019.

Bulut, Halil İbrahim. "Ümmet". *DİA*. 42/308-309. Ankara: TDV Yayınları, 1. Baskı, 2012.

Dündar Mahmut. "İslam'a Göre Ümmet Bilinci". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/75 (2020), 898-906.

Düzgün, Şaban Ali. "Dinlerin Şehirleşme Kabiliyeti". *İslami İlimler Dergisi* 4/1-2 (2009), 13-23.

el-Kaysî, Alâ Sâlih. "Aşırılıklar Karşısında Kur'ani Perspektiften Vasat Ümmet Olma Hali". çev. Yusuf Ağkuş. *Kilis Yedi Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 195-229.

Foucault, Michel. *Bilginin Arkeolojisi*. çev. Veli Urhan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.

Jourdain, Anne- Naulin, Sidonie. *Pierre Bourdieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*. çev. Öykü Elitez. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, (2016).

Karaçoban, Ethem. "Vasat Ümmeti Arama Çabaları Kapsamında Modernizm". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2020), 115-140.

Lewis, Bernard. *İslam'ın Siyasal Söylemi*. çev. Ünsan Oskay. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2. Basım, 2011.

Macit, Mustafa. "İslam Dünyasında Birlik Söylemi". *İlahiyat Akademi* 14 (2021), 157-158.

Öz, Ahmet. *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Parker, Ian. *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Pssychology*. London and New York: Routledge, 1992.

Sarıbay, Ali Yaşar-Öğün, Süleyman Seyfi. *Bir Politikbilim Perspektifi*. Bursa: Asa Yayınevi, 1. Baskı, 1998.

Şahinalp, Mehmet Vehbi. "Vasat Ümmet Örneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (2014), 184-2022.

Tarde, Gabriel. *Toplumsal Yasalar: Bir Sosyoloji Taslağı*. çev. Emre Sünter. İstanbul: Norgunk Yayınları, 1. Basım, 2019.

Vergin, Nur. *Siyasetin Sosyolojisi*. İstanbul: Doğan Yayıncılık, 1. Basım, 2003.

Willig, Carla. *Introducing Qualitative Research in Psychology: Adventures in Theory and Method*, McGraw-Hill Education: Open University Press, Second Edition, 2008.





# TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE İSTİKAMET ANLAYIŞI VE İSTİKAMETTE KALMANIN YOLLARI

Dr. Öğr. Üyesi Betül SAYLAN  
Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İstikamet, Arapça “düzeltmek, bir şeyi doğrultmak” demektir. “Dinî ve ahlaki hükümlere uygun bir hayat sürme, her türlü aşırılıktan sakınma, Allah’a itaat edip Hz. Peygamber’in (sas) sünnetine uyma”<sup>1</sup> olarak özetlenebilen “istikamet” kavramı tasavvufi bir ıstılah olarak “taate yapışmakla günahlardan kaçınmak” olarak tanımlanabilir.<sup>2</sup> “Taate” ise “emre boyun eğmek” anlamına gelmektedir.<sup>3</sup> İstikamet, “Kişinin kemale ermesinde, insan-ı kâmil olmasında gerekli ahlaki ve dinî bir derece” olarak tanımlanmaktadır. Hayrı işleyebilmek, kemale ulaşmak ancak istikamet varlığı ile mümkündür. Bu hâli muhafaza etmek *غَزَلَهَا مِنْ بَعْدِ فَوْوٍ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِي نَفَضَتْ غَزَلَهَا مِنْ بَعْدِ فَوْوٍ* “İpliğini iyice bükükten sonra geri çözen kadın gibi olmayın.”<sup>4</sup> ayeti ile örneklendirilmiştir.<sup>5</sup>

Kur’an-ı Kerim’de *لِئَلَّابِينَ قَالُوا رَبَّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَعَرَّزُوا عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَتَخَافُوا* “Rabbimiz Allah’tır.” deyip de dosdoğru

- 1 Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/348.
- 2 Ethem Cebecioğlu, “İstikâmet”, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 323.
- 3 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 618.
- 4 Nahl, 16/92.
- 5 Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâle – Kuşeyrî Risâlesi*, terc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981), 350.



çizgide yaşayanlar, işte onların üzerine melekler şu müjdeyle inerler: “Korkmayın, kederlenmeyin, size vaad olunan cennetle sevinin!”<sup>6</sup> رَبِّهِمْ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ “Rabbimiz Allah’tır.” diyen sonra da devamlı bu söze uygun yaşayanlara ne bir korku vardır ne de onlar üzüntü çekeceklerdir.”<sup>7</sup> gibi birçok ayette geçen ve bu hâli muhafaza edebilenlerin büyük mükâfatlarla müjdelendiği haber verilen istikamet kavramı en fazla Hüd suresinin فَاسْتَقِيمُوا كَمَا “Senin yanında hak yola dönenlerle birlikte, sana buyurulduğu gibi dosdoğru ol!”<sup>8</sup> ayeti ile bilinmektedir. Bu ayet ile bağlantılı olarak Hz. Peygamber (sas) “Hüd suresi beni yaşlandırdı.”<sup>9</sup> buyurmuştur. Hz. Peygamber’in bu ifadesi istikamet üzere bulunmanın zorluğunu bizlere anlatması açısından mühimdir. Hz. Peygamber’e (sas) Yâsîn suresinde إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ عَلَى “Sen kesinlikle dosdoğru bir yolda yürümek üzere gönderilmiş peygamberlerden birisin.”<sup>10</sup> buyrulmuştur. Dolayısıyla Hz. Peygamber’i endişelendiren husus, kendi şahsında müstakim olmayı gerçekleştirilememek değil, Hüd suresi 112. ayetin kendi şahsında bütün müminlere hitap etmesi ve müminlerin bu zor emirle muhatap olmalarıdır. Nitekim Hz. Peygamber’in bu hususta “Her ne kadar tam olarak yerine getiremeseniz bile istikamet üzere olun.” buyurduğu rivayet edilmektedir.<sup>11</sup>

Allah Teala وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ “Allah esenlik yurduna çağırıyor ve dilediğini doğru yola iletiyor.”<sup>12</sup> ayeti ile müminleri cennetine davet etmekte ve bu davete icabetin vesilesi olarak istikamet üzere olmayı göstermektedir.

6 Fussilet, 41/30.

7 Ahkâf, 46/13.

8 Hüd, 11/112.

9 Tirmizî, Tefsîr, 56/3297.

10 Yâsîn, 36/3-4.

11 İbn Mâce, Tahâret 4; Dârimî, Vudû 2.

12 Yûnus, 10/25.

Müminler ise namazlarının her rekâtında tilavet ettikleri

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

“Bizi dosdoğru yola ilet. Nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların yoluna da, dalâlete sapmışların yoluna da değil.”<sup>13</sup> ayeti ile bu yola ulaşmayı Allah Teala’dan niyaz etmektedirler. Bu yolun kendilerine nimet verilenlerin yolu olduğunu da dile getirmekte ve bu yoldan ayrılmamayı dilemektedirler.

Müminlerin istikamet üzere bulunmalarını emreden ayetle birlikte müminlere bu hususta yardımcıları gönderilmiştir. Müminlerin bu husustaki en mühim ve kuvvetli yardımcısı Hz. Peygamber (sas) ve onun sünnetidir. Hz. Peygamber (sas) “Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.”<sup>14</sup> buyurarak dünyadaki vazifesini bizlere bildirmiştir. Kur’an-ı Kerim’in ahlakını övdüğü<sup>15</sup> ve “üsve-i hasene olarak müminlere örnek gösterdiği<sup>16</sup> Hz. Peygamber’in ahlakı ile ahlaklanmak, hal ve hareketlerde istikamet sahibi olabilmeyi kolaylaştıracaktır. Hz. Peygamber’in ahlakı ile ahlaklanma noktasında ise edep en önemli etkidir. “Sahibi-ni utanılacak şeylerden muhafaza eden sağlam his ve irade”<sup>17</sup> olarak tanımlanan edep hususunda Hz. Peygamber’in “Rabbim beni terbiye etti, benim edebim ne güzel oldu.”<sup>18</sup> buyurduğu kabul edilmektedir. Hz. Peygamber’in terbiye edeni olan Allah Teala Kur’an-ı Kerim’de يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِبْكُمْ تَارًا “Ey iman edenler!

13 Fâtihâ, 1/6-7.

14 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/381; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Hüs-nü’l-hulk, 1.

15 *وإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقِي عَظِيمٍ* (Kalem, 68/4) [*Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin.*].

16 *لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَذِكْرٍ كَبِيرًا* (Ahzâb, 33/21) [*İçinizden Allah’ın lutfuna ve âhîret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüpheli yok ki, Resûlullah’ta güzel bir örneklik vardır.*]

17 Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 37.

18 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Hüs-nü’l-hulk, 1; Süyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, 1/12.

*Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun.*<sup>19</sup> buyurmuştur. Bu ayet hakkında İbn Abbas'ın kişinin kendisini ve ailesini ateşten korumasının ancak edeple mümkün olacağını bildirdiği rivayet edilir.<sup>20</sup> Hz. Peygamber bu konu çerçevesinde “Hiçbir ana-baba evladına edepten daha değerli bir armağan veremez.” buyurmuştur.<sup>21</sup>

Tasavvuf ehli iki türlü edepten bahseder: Birincisi, şekli, zahiri edeptir ki ameli riyadan, münafıklıktan muhafaza etmektir. İkincisi ise bâtını edeptir, kalpteki şehvet, itiraz, zayıflık gibi olumsuzlukları bertaraf etmek için gereklidir. Esasen edep, sünnetleri korumak ve güçlendirmek içindir.<sup>22</sup> Dolayısıyla sünneti uygulama, istikamet üzere olabilme konusunda edep en temel kavramlardan biridir. Tasavvuf ehli bu konuda şöyle der: “Tevhid bir muciptir (gerekli kılan), imanı icap ettirir. O hâlde imanı olmayanın tevhidi yoktur. Aynı şekilde iman da bir muciptir, şeriatı icap ettirir. Şeriatı olmayanın ne imanı ne tevhidi vardır. Şeriat da muciptir, edebi icap ettirir. O hâlde edebi bulunmayanın ne şeriatı ne imanı ne tevhidi vardır.”<sup>23</sup> Tevhid imanı, iman şeriatı, şeriat edebi gerektirmektedir. Edebe riayet etmeyenin kitap ve sünneti uygulaması, kitap ve sünnete riayet etmeyenin iman ehli olması, iman ehli olmayanın tevhid ehli olması mümkün görünmemektedir. Hâl ve hareketlerinde istikameti sağlayan ve edeple muhafaza edebilen müminlerin davranışları güzelleşir, manevi dünyaları zenginleşir. Çünkü tasavvuf kaynakları istikameti dilin, hâl ve hareketlerin, nefis ve kalbin istikameti olarak

19 Tahrîm, 66/6.

20 Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lûmâ-İslâm Tasavvufu*, ter. Hasan Kâmil Yılmaz, (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 151.

21 Tirmizî, Birr, 33.

22 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 181.

23 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 456-457.

üç grupta toplamışlardır.<sup>24</sup> Bu gruplandırma aynı zamanda derecelendirmeyi de ihtiva etmektedir. Yani istikamet sahibi olmak, kişinin dili ile söyledikleri ile başlayan, sözlerinin hâl ve hareketlerine yansiyarak kişinin değişip dönüştüğü ve nefsini ıslah etmeyi, kalbini tasfiye etmeyi başardığı bir süreci kapsamaktadır. Tasavvuf ehli, hâl ve hareketlerinde edebi gözetmeyenlerin belli bir miktar mesafe kat etseler dahi başlangıç noktasına döneceklerini, gelişme gösteremeyeceklerini belirtmişlerdir.<sup>25</sup> Bu süreç aynı zamanda kişinin iç güzellik, temizlik ve derinliğinin hâl ve hareketlerine yansması neticesini de beraberinde getirir. Böylece kişinin iç ve dış dünyasının bütünlük arz etmesi, istikameti yakalaması mümkün olur.

Tasavvufun tanımlarından biri olan “Tasavvuf, istikamet üzere olmaktadır.”<sup>26</sup> ve Cüneyd-i Bağdadi'nin “Tasavvuf bir evse kapısı şeriattır.” ifadeleri tasavvufun oturduğu temeli bize anlatır. Şeriat kapısından girilmeyen, Kitap ve sünnete muhalif bir manevi eğitim sisteminin kişiyi hedeflenen insan-ı kâmil olma noktasına ulaştırması mümkün değildir. Dolayısıyla tasavvuf ehli, Hakk'ın rızası için istikamet üzere olmayı gerekli görürler. Tasavvuf ehli, istikameti yakalayabilmek ve muhafaza edebilmek için çeşitli prensipler uygulamışlardır. Bu prensiplerin temel dayanağı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Şeriatı uygulayıp haramlardan kaçınmakla birlikte, kendilerini maksatları olan Hakk'ın rızasından uzaklaştıracak “malayani” olarak tanımladıkları her türlü meşguliyet ve bağlardan sıyrılmışlardır. Kur'an-ı Kerim'de *قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا* “Nefsinin arındırana elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklerle boğan da ziyan etmiştir.”<sup>27</sup> ayeti, bu süreçte mücadele edilmesi gereken, kişi-

24 Uludağ, “İstikâmet”, 23/349.

25 Süleyman Uludağ, “Edep”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/414.

26 Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 36-37.

27 Şems, 91/9-10.

yi Hakk'ın rızasından uzaklaştıracak en önemli unsuru işaret etmektedir. Kitap ve sünnet çerçevesinde uygulanan bir nefis terbiyesi kişiyi kötü sıfatlardan arındırmaya yardımcı olur. Nefse hoş gelecek, dünyaya ait şeylerin azına kanaat etmek; killet-i taam (az yemek), killet-i kelim (az konuşmak), killet-i menam (az uyumak) prensiplerini uygulayabilmek; isar (ihtiyaç hâlinde başkalarının ihtiyaçlarını öncelemek) etmek; tevazu sahibi olmak; sabır, şükür, rızaya riayet etmek gibi uygulamalar Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti ile delillendirilmiş nefis teziyesi uygulamalarıdır.

Tasavvuf ehli, nefsi terbiye etmek, temizlemek kadar kalbi tasfiye etmenin ehemmiyeti üzerinde durmuşlardır. Temiz bir kalbin kişiyi kurtuluşa erdireceğini başta *يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ* "Allah'a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği gün"<sup>28</sup> ayeti olmak üzere birçok ayetle Kur'an-ı Kerim müminlere bildirmektedir. Hz. Peygamber'in "Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza değil, suretlerinize, kalplerinize ve amellerinize bakar."<sup>29</sup> rivayeti ve "Haberiniz olsun ki insan vücudundan bir et parçası vardır. O iyi ve sağlam olursa vücut da iyi ve sağlam olur. Eğer o kötü olursa vücudun tamamı kötü ve fesat olur. Biliniz ki o et parçası kalptir."<sup>30</sup> buyurması kalbin insanın kemale ulaşması ve istikameti bulabilmesi noktasındaki önemini müminlere bildiren en bilinen örneklerdir. Kur'an-ı Kerim kalbin "safvet" ve "kasvet" özelliklerinden bahseder. Safvet özelliği ağır basan kalp, içinde Allah'tan başka bir şeye yer olmayan, kötü ahlaktan arındırılmış, yerine güzel ahlakın yerleştirildiği ve Allah Teala'yı zikretmekle cilalanmış kalptir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, *أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْفَيْتُ الْقُلُوبُ* "Bilesiniz ki gönüller ancak

28 Suarâ, 26/88-89.

29 Müslim, Birr, 32.

30 Müslim, İmân, 39; Müslim, Müsâkat, 107.

*Allah'ı zikrederek huzura kavuşur.*<sup>31</sup> buyrulmuş ve kalp temizliğinin ve hastalıklarının tedavisinin en önemli ilacının Allah'ı zikretmek olduğu bildirilmiştir. Kur'an-ı Kerim "kasvet" özelliği ağır basan kalbi tanımlarken „فَوَيْلٌ لِلنَّاسِ لِلَّذِينَ قَلَّوْهُمُ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ,,“ *Allah'ı anma konusunda kalpleri katılmış olanlara ise çok yazık!*<sup>32</sup> ifadesini kullanarak günah kirlerine batmış, Allah'ın zikri ile cilalanmamış kalbi tavsif etmiştir.

Tasavvuf ehlinin istikamet üzere olmak hususunda uygulamaları “malayani”den uzak durmak konusu aynı zamanda vakti dikkatli kullanmayı da beraberinde getirir. İnsana verilmiş en değerli hazine olarak tanımlanabilecek vaktin gereksiz şeylerle zayi edilmemesi gerekmektedir. Özellikle modern dünyayı tecrübe edenler için mühim bir mesele olan vaktin dikkatli kullanılmasının tasavvuf ıstılahlarında karşılığı “ibnü'l-vakt” olmaktadır. Nitekim “ibnü'l-vakt” ifadesi “geçmiş ve gelecek endişesinden kurtulmuş, şimdiki zamanı yaşayan”<sup>33</sup> ve zamanın gereklerini yerine getirenler için kullanılan bir ifadedir. Vaktini boşa, gaflet içinde geçirmeyen kişileri tanımlar. Cüneyd-i Bağdadi (öl. 297/909) “Vakit kıymetli bir şeydir. Bir geçti mi bir daha geri gelmez.”<sup>34</sup> diyerek vaktin ehemmiyeti konusuna dikkat çekmiştir. Tasavvuf ehli bu konuda, “Sufi, her vakit içinde o vakitte işlenmesi en hayırlı olan şeyle derhâl meşgul olur, o vakit içinde kendisinden istenen görevi yerine getirir... Derler ki: Dervişin derdi ve düşüncesi geçmiş veya gelecek zamanı değildir. Onun derdi içinde bulunduğu vakittir (hâl). Bunun için ‘Geçmiş zamana ait olup da elden çıkan şeylerle meşgul olmak, ikinci bir vakti de elden çıkarıp zayi etmektir.’ denilmiştir.”<sup>35</sup>

31 Ra'd, 13/28.

32 Zümer, 39/22.

33 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 180.

34 es-Serrâc, *el-Lümâ'*, 335.

35 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 180.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Kur'an-ı Kerim'de defaatle geçen ve müminlere emredilen istikamet sahibi olmak için birçok yardımcıya ihtiyacımız vardır. Kur'an-ı Kerim'in emirlerinin uygulanabilmesi için en büyük yardımcımız olan Hz. Peygamber'in sünneti, onun eşsiz ahlakı, tasavvuf ehlinin şeriatı uygulanabilir kılan prensipleri bu yardımcıları örnek gösterilebilir. Hz. Peygamber'in sünnetinin ve ahlakının uygulanabilmesi, kişinin hâl ve hareketlerinden başlayarak kalbini ve nefsinin terbiye edebilmesi, bu ilahi kaidelerin edeple uygulanması ve hasıl olan hâlin muhafaza edilmesi kişinin istikamet sahibi olarak tanınması için gereklidir. Bütün bu süreçte kişiye Allah Teala tarafından emanet edilen vaktin doğru kullanılması, gerekli ve hayırlı yerlere harcanması, yapılması gereken işlerin ertelenmemesi gerekmektedir. Bu hâl muhafaza edilmezse kişinin bütün çabalarının boşa gideceğini söylemek mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber, hakkında başka kimseye soru sormama gerek kalmayacak bir şey söyle, diyen sahabeye “*Rabbim Allah'tır de, sonra dosdoğru ol!*”<sup>36</sup> tavsiyesinde bulunmuştur.

## Kaynakça

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.

Ebü Nasr es-Serrâc. *el-Lümâ-İslâm Tasavvufu*. ter. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.

Kuşeyrî, Abdülkerîm. *er-Risâle-Kuşeyrî Risâlesi*. terc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981.

Uludağ, Süleyman. “Edep”. *DİA*. 10/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.



Uludağ, Süleyman. "İstikamet". *DİA*. 23/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.



# GENÇLİK VE İSTİKAMET

*Prof. Dr. Soner DUMAN*  
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

## Gençliğin ve Gençlikte İstikametin Önemi

Ortalama insan ömrünün en önemli çağı hiç kuşkusuz gençlik dönemidir. Bu dönemin kişinin ergenliğe adım atmasıyla başladığı kabul edilmekle birlikte ne zamana kadar devam ettiği konusunda farklı değerlendirmeler mevcuttur. Genel bir yaklaşımla 15-40 yaş arasının gençlik dönemine tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Bu, ortalama insan ömründeki en uzun zaman dilimi olmasının yanında insanın hem biyolojik hem de psikolojik olarak en üst düzeyde bulunduğu bir dönemdir. Gençlik, insanın hayata dair bakışının, temel inançlarının, ahlaki yapısının şekillenmesinde son derece önemli bir etkiye sahiptir. Çünkü çocukluk çağı, insanın aklının henüz olgunlaşmadığı, bu sebeple dış dünyayı yeni yeni anlamaya başladığı bir dönemdir. Olgunluk ve ileri yaş devri ise insanların geneli açısından düşüncelerinin istikrar kazandığı ve insanların düşüncelerinde köklü değişikliklerin meydana gelmesinin istisnai olduğu bir zaman dilimidir. İnsan ilk eğitimini, her ne kadar çocuklukta alıyor olsa bile gençlik çağı insanın dış etkilere en çok açık olduğu ve maruz kaldığı bir dönemdir. Hele günümüzde internet ve sosyal medyanın insanların duygu ve düşünce dünyalarını üzerindeki etkilerini hesaba katarsak bu etkinin geçmiş zamanlara göre



çok daha ileri bir boyuta ulaştığını söylemek mümkündür. Bu gerçek karşısında herhangi bir toplumun geleceğe güvenle bakabilmesinin, her şeyden önce kendi geleceklerini oluşturan gençliğe doğru bir istikamet tayin etmesine bağlı olduğu söylenebilir. Müslüman bir toplum açısından gençliğe önem verilmesi meselesi ise yalnızca o toplumun dünyevi refahının temin edilmesi ile sınırlı olmayıp bunun da ötesinde sonsuz bir hayata uzanan öneme sahiptir.

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünnetin, gençliğe son derece büyük bir önem atfettiği görülür. Bu, şaşılacak bir durum değildir. Zira İslam gibi dünyaya verecek mesajı olan bir dinin, toplumun en önemli katmanını oluşturan ve toplumun geleceğine yön verme özelliğine sahip bir kesime önem vermesinden daha doğal bir şey olamaz. Tarihin seyrine etki eden ve onu değiştiren bütün toplumsal hareketler, gençlerin omuzlarında yükselmiş, onların emek ve gayretleriyle payidar olmuştur. Allah Resülü'nün peygamberliğini ilan etmesinin hemen ardından Mekke toplumu içinde kendisine inananların büyük bir çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu görülür. Mekke müşriklerini telaşa düşüren temel sebeplerden birisi de tam olarak budur. Zira onlar, kendi çocuklarının ve geleceklerinin kendi ellerinden kaydığını görüyor ve bu duruma tahammül edemiyorlardı.

Kur'an'da Rabbimizin gençlerden söz ettiği ayetlerin bağlamına baktığımızda gençliğe yönelik olumlu vurgular yapıldığı, istikametini yitirmiş toplumlarda gençlerin istikametlerine sahip çıkışları üzerinde durulduğu görülür.

Kur'an, şirk ile yoğrulmuş bir toplumda dünyaya gelen Hz. İbrahim'in, toplumun genel kabullerine karşı çıkışı ve tevhid inancı istikametinde tavır almasını anlatırken toplumun kendisine yönelik tepkisini "*İlahlarımızı diline dolayan İbrahim adında bir*

genç *duyduk*.”<sup>1</sup> şeklinde dile getirmelerini aktarır. Burada Hz. İbrahim’in genç oluşuna yapılan vurgu dikkatlerden kaçmamaktadır. Hz. İbrahim burada, istikametini yitirmiş bir toplum içinde yetiştiği hâlde ilahi rahmetin de etkisiyle istikametini bulmuş olan ve toplumu da o istikamete yönlendirmeye çalışan bir genç hüviyetindedir.

Kur’an’ın, gençlerin tevhide sahip çıkmasını ele aldığı bir başka örnek de Ashab-ı Kehf kıssasıdır. Şirk içinde bulunan bir toplumda istikametini yitirmemiş, fitratlarıyla barışık bir grup gencin toplumsal baskıyı hiçe sayarak şirke meydan okumalarının anlatıldığı kıssa, her dönemdeki gençlere önemli mesajlar sunmaktadır. Kıssada özellikle şu ayetler dikkatleri çekmektedir: *“Onların olayını sana Biz gerçek olarak anlatıyoruz: Onlar Rablerine inanmış birkaç gençti. Onların hidayetlerini artırmış ve kalplerini pekiştirmiştik. Durup, şöyle demişlerdi: “Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir, O’nu bırakıp başka bir tanrıya yalvarmayız, yoksa ant olsun ki batıl söz söylemiş oluruz. Şu bizim milletimiz, Allah’ı bırakıp O’ndan başka tanrıları edindiler. Onların gerçek olduğuna apaçık delil getirmeleri gerekmez mi? Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalim kimdir?”*<sup>2</sup>

Hz. Yusuf’un gençliğine vurgu yapan bir ayette ise onun, efendisinin hanımı tarafından kendisine gayrimeşru birliktelik teklif edildiği hâlde onun iffetini koruması üzerinde durulur.<sup>3</sup> Dahası o, sırf iffetini koruma pahasına uzun yıllar zindanda kalmayı tercih ettiği gibi hapiste kendisine arkadaşlık yapan iki gence şirkin mantıksızlığından, tevhidin tutarlılığından söz etmeyi de ihmal etmemiştir.<sup>4</sup>

1 Enbiyâ, 21/60.

2 Kehf, 18/13-15.

3 Yûsuf, 12/30.

4 Yûsuf, 12/36-38.

Allah Resûlü (sas) kişinin kıyamet gününde sorguya çekilmeksizin hiçbir yere kıpırdamayacağı hususlar arasında “Gençliğini nerede tükettin?” sorusunun bulunduğunu belirtmiştir.<sup>5</sup> Bu husus, insan ömründe gençlik döneminin Allah nezdinde özel bir öneme sahip olduğunu açık bir biçimde ifade etmenin ötesinde insanın gençliğini hangi dava peşinde, hangi istikamete doğru ilerlerken geçirdiğinin sorulacağını belirtmesi bakımından da özel bir öneme sahiptir.

Gençliğe ilişkin bir başka kıyamet sahnesini ifade eden diğer bir hadiste Allah Resûlü (sas), özel bir gölgede gölgelenme şerefini bahşedeceği yedi sınıf insan arasında Allah’a ibadet etmek suretiyle yetişen genci zikretmiştir.<sup>6</sup> Bu, bir yandan söz konusu payeye erişmenin Allah tarafından ne kadar önemsendiğini gösterirken diğer taraftan bunun sıradan bir iş olmayıp özel bir gayreti gerektirdiğini de işaret etmektedir.

Ezcümle gençlik, hem dünya hem de ahiret için fırsatları ve riskleri bir arada barındıran bir zaman dilimidir. Bu zaman diliminin dünya ve ahiret mutluluğuna vesile olacak bir kıvama bürünmesi ancak sürecin doğru bir istikamete yönlendirilmesiyle mümkündür. İstikamet ne demek ve istikamete yönelmek nasıl olacak? Biraz da bu konu üzerinde duralım.

## İstikamet Üzere Olmak Ne Demek?

İstikamet kelimesi düz bir çizgide ilerleyen yol için kullanılır. Hak üzere olan kimsenin gidişatı da düz yola benzetildiği için istikamet kelimesi onun için de kullanılmaktadır. İnsanın istikameti onun dosdoğru bir yöneme bağlı kalması anlamına gelir.<sup>7</sup>

5 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 1.

6 Buhârî, el-Cemâa ve'l-İmâme, 8; Müslim, Zekât, 91.

7 Râğıb el-İsfahânî, el-Müfredât, (Dâru'l-kalem, 1412), 692.

“İstikamet üzere olmak” ifadesi hedefin doğru olması, hedefe giden yolun doğru olması ve hedefe giden kişinin bu yolda doğru bir şekilde ilerlemesini içermektedir. Bir başka deyişle bir kimsenin hedefinin doğru olması yetmez, bu hedefe en kısa ve dolambaçsız bir şekilde giden yolu ve yöntemi de bilmesi ve bulması gerekir. Bunu bilmek ve bulmak da yetmez, o hedefe giden yolda sağa sola sapmadan, duraksamadan, geri dönmeden ilerlemek gerekir.

İstikamet üzere olmak bu hayattaki en önemli husustur. Bunu şuradan anlamak mümkündür: Kur’an’ın ilk suresi olan ve namazların her rekâtında okunması zorunlu kılınan Fâtiha suresinde Allah Teala bizlere kendisini kısaca tanıttıktan sonra kendisinden ne isteyeceğimizi de öğretmektedir. Bu surede Rabbimizden yalnızca bir talepte bulunuyoruz: Bizleri dosdoğru yola iletmesi. Sonrasında ise o yolun “kendilerine nimet verilerinin yolu” olduğunu belirtiyoruz. Yolu bildiği hâlde o yolu takip etmeyen ve bu sebeple Allah’ın gazabını üzerine çekenlerden ya da yolu bilmediği için yoldan sapanlardan olmaktan Allah’a sığınıyoruz. İstikamet bu derece önemli olmasaydı namazların her rekâtında Allah’tan istikamet üzere olmayı istememizin bir anlamı olur muydu?

Konunun başında gençliğin insan hayatının en önemli evresi olduğunu belirtmiştik. İnsanın hayatında en acil ve öncelikli, en çok talep edilmesi gereken şey istikamet olduğuna göre, gençlik de insan hayatının en önemli evresi olduğuna göre o hâlde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Gençlik açısından en önemli husus istikametini bulmak ve istikamet üzere olmaktır. Peki, istikameti nasıl bulacağız, hangi noktalarda istikamet üzere olacağız?

## İnançta İstikamet: Hayatın Anlamını Bulmak

İstikametın ilk adımını inançta istikamet oluşturur. Bu noktada istikameti bulmak; “Ben kimim?”, “Niçin varım?”, “Nereden geldim, nereye gidiyorum?” şeklinde insanın fıtratında yer eden en temel sorulara ilişkin doğru cevapları bulmak anlamına gelir. Evrene ve bu evrende insanın yerine ilişkin son derece sınırlı bir bilgiye sahip olan insanın, bu türden varoluşsal sorulara kendi aklıyla cevaplar bulması mümkün değildir. Bu soruların doğru cevabını kuşkusuz insanı ve evreni yaratan, insan için bir istikamet belirleyen Allah verebilir. Yüce Allah, hayatı ve ölümlü insanların hangisinin daha güzel işler yapacağını sınamak için yarattığını belirtir.<sup>8</sup> İnsanın yapması gereken en güzel işlerin başında ise kendisini yoktan yaratan, sahip olduğu her şeyi bahşeden Allah’a kulluk etmek gelir. Zaten Allah insanı aslen bu amaç için yaratmıştır.<sup>9</sup>

Hayatın anlam ve amacını kavramış olan bir genç için en üstün gaye Allah’ın rızasını kazanmaktır. Allah, insanı yarattıktan sonra onu kendi hâline terk etmemiş, onun yaşamı için birtakım kurallar koymuş ve sınırlar çizmiştir. Bu kurallar ve sınırlar istikametinde hareket etmek ve dünya denilen misafirhaneden hayatın her bir anının hesabının verileceği sonsuz âleme geçerken Allah’ı razı etmiş bir şekilde hayata gözlerini yummak en büyük amaçtır. Baş düşmanımız olan şeytan ve onun güdümüne girmiş varlıklar, bizi bu amaca ulaşmaktan alıkoymak için var güçleriyle çalışacaklardır. Dünya denilen sahne bir anlamda Allah’ın çizdiği istikamette gitmek isteyenler ile şeytan ve onun bağlıları arasındaki mücadele alanıdır. İstikamet üzere gidenler, Hak’ın tarafında yer alırken istikametini yitirmiş olanlar, batılın tarafında yer tutacaklardır. Bu gerçek, istikamet üzere olmanın yalnızca

8 Mülk, 67/2.

9 Zâriyât, 51/56.



bireysel kulluk vazifelerini yerine getirmekle sınırlı olmadığını, aynı zamanda Hak'ın tarafında yer alıp batıla karşı mücadele içinde olmak gerektiğini de gösterir. Öyleyse Allah'ın çizdiği istikamette gitmek isteyen bir genç için istikamet üzere olmanın şartlarından biri de Allah'ın yolundan saptırmaya çalışsan, o yolu eğri göstermeye çalışsan batıl ehli ile mücadele içinde olmaktadır. Bir başka deyişle istikamet, hak bir davaya sahip olmayı ve bu dava uğruna gayret göstermeyi gerektirir. Sözün burasında Allah Resûlü (sas) dönemindeki ilk Müslüman gençleri hatırlayalım. İslam davası; şirk, zulüm ve cehaletin hâkim olduğu bir toplumda tevhid, adalet ve ilmin hâkimiyeti için gayret gösteren, bunun için her türlü çileye katlanan, çoğunluğu genç bir avuç müminin elinde yükselmişti. Hak olan davaya inanmış ve varlığını adanmış Musab b. Umeyr gibi gençler, davanın başka iklimlerde dal budak salması için gayret göstermişlerdi.

İnançta istikameti bulamamak, gömleğin ilk düğmesini yanlış ilikleme gibidir. Bu, ister istemez hayatın bütün alanlarına olumsuz etki edecektir. İnançta istikametini bulmuş bir genç için hayatta boşa geçirilecek hiçbir an yoktur. Hedef bellidir, yol açıktır. Hayatın anlam ve amacını bulamamış bir genç, pusulası olmayan bir gemi gibidir. Rüzgâr nereden eserse o tarafa doğru gider. Tabiat boşluk kabul etmez. Günümüzde istikametini bulamamış gençlik arasında bilinçsizce kullanılan internetin etkisiyle ateizm, deizm, agnostisizm gibi İslam'a aykırı inançların boy gösteriyor olması bununla ilgilidir. Bu sebeple bir gencin akıl ve gönül dünyası hak ve hakikatle aydınlanmamışsa onun aklına ve gönlüne batıl davalar ve ideolojiler yerleşecek, böylece istikamet yitirilmiş olacaktır.

### **Bilgide İstikamet: Doğruluğun Peşinde Olmak**

İnsan akıl sahibi bir varlık olmak bakımından diğer canlılardan ayrılır. Sapaşğlam bir araba nasıl ki iyi bir yakıtla yol

alabiliyorsa aklın doğru bir şekilde işlemesi de ancak doğru bilgi ile olur. Bilgide istikamet ise bilginin kaynaklarını yalnızca aklıla veya duylardan elde edilen bilgi ile sınırlamayıp vahyi de içine alan daha geniş bir açıdan ele almakla mümkündür. Vahiy, bilgilerimizin sabit ayağını oluşturur. Diğer bütün bilgilerimiz doğruluk değerini vahye uygunluğa göre alır. Pozitivist bir yaklaşımla bilgiyi sadece akla ya da sadece duylarla elde edilen verilere endekslemek, en büyük ve en doğru bilgi kaynağından mahrum kalmak ve istikametini yitirmek demektir.

### Amelde İstikamet: Salih Amel

Hayatının temel amacını belirlemiş olan bir genç için istikametinin en önemli ikinci alanı Rabbi ile ve insanlarla olan ilişkilerini sürdürdüğü amel ve eylem alanıdır. Kur'an, onlarca ayette iman ile birlikte salih amelden söz eder. Salih amel, imana uygun davranış ve hareket tarzı demektir. "İnanmış gibi yaşamazsan, yaşadığın gibi inanmaya başlarsın." vecizesinin de ifade ettiği üzere davranışlarımız inancımızı doğrudan etkiler. Salih amelin en başta gelen yönü kuşkusuz ibadetlerdir. Bitki için su ne ise insan ruhu için de ibadet öyle bir işleve sahiptir. İbadet, insanın fitratını koruması, Yaradan'ı ile irtibatını devam ettirmesidir. İnsanın hayatının istikamet üzere olması ibadete bağlıdır. İbadet bir yandan yaratılış amacımızı gerçekleştirmek, imanımızı muhafaza edip güçlendirmek, Rabbimizle irtibatımızı sıkı tutmak anlamına gelirken diğer yandan ruhumuza bulaşması mümkün ve muhtemel olan günahlardan ve kirlerden temizlenmek, ruhumuzda güzel ahlaki yeşertip güçlendirmek gibi bir işleve sahiptir. Rabbimiz, şuurlu bir şekilde kılınan namazın insanı kötülüklerden uzaklaştıracağını<sup>10</sup>, orucun bizde sorumluluk bilincini

10 Ankebût, 29/45.

geliştireceğini<sup>11</sup>, zekât ve infakın bizi cimrilikten uzaklaştıracağını<sup>12</sup> belirtir. Bir gencin hayatının istikamet üzere olmasında ibadetin öyle büyük bir etkisi olmalıdır ki peygamberimiz muhtemelen bu sebeple ibadetlere özen gösteren bir gencin kıyamet gününde Allah'ın özel gölgesinde gölgeleneceğini belirtmiştir.

Salih amel yalnızca Rabbimizle ilişkimizde söz konusu olmayıp insanlarla ilişkilerimizde de büyük öneme sahiptir. Allah Resûlü'nün şu sözü, iman ile salih amel arasındaki sıkı ilişkiyi gösteren yüzlerce hadisten yalnızca biridir: *“Allah’a ve ahiret gününe inanan kimse komşusuna kötülük yapmasın. Allah’a ve ahiret gününe inanan kimse misafirine ikramda bulunsun. Allah’a ve ahiret gününe inanan kimse ya hayır konuşsun ya da sussun.”*<sup>13</sup>

Amelde istikametın kapsamına yediklerimizin, içtiklerimizin ve giyim kuşamımızın meşru ölçüler içinde olmasına dikkat etmek, alım satım, kira, iş hayatı gibi ekonomik meselelerde helal haram sınırlarına riayet etmek, emanetleri ehline vermek, üstlendiğimiz görevleri hakkıyla yerine getirmek, verdiğimiz sözlerde durmak gibi hususlar da girer.

## Ahlakta İstikamet

Gençlik dönemi insanın bedeni güçlerinin ve nefsanî arzularının zirvede olduğu, süreç iyi yönetilemediği takdirde bu güçlerini şer istikametinde kullanmasının mümkün olduğu bir dönemdir. Gençlik döneminde insanın gözünü, kulağını, elini, ayağını günah olan fiillerden koruması, gayrimeşru ilişkilerden uzak durması başka zamanlara göre daha zordur. Özellikle ergenlik dönemi ile birlikte çocukluktan çıkıp gençliğe adım atan bireyde cinsel arzuların gayrimeşru bir istikamete sapma riski

11 Bakara, 2/183.

12 Teğâbün, 64/16.

13 Buhârî, Edeb, 31; Müslim, İman, 74.

son derece fazladır. Bu bakımdan Kur'an, bir yandan Müslüman topluma bekârları evlendirme sorumluluğu yüklerken<sup>14</sup> diğer yandan da evlenme imkânı bulamayan kimselere de evlenme imkânı elde edinceye kadar iffetlerini muhafazaya devam etmelerini emretmiştir.<sup>15</sup> Allah Resûlü (sas) de gençlere hitap ettiği bir konuşmasında evlenme imkânına sahip olanların evlenmesini, bu imkânı bulamayanların ise oruç tutmak suretiyle cinsel arzularını kontrol altında tutmalarını tavsiye etmiştir.<sup>16</sup>

Ahlak dediğimiz olgu, yalnızca cinsel meselelerle sınırlı değildir. Bunun kapsamına merhamet, vefa, büyüklere hürmet, küçüklere şefkat, sabır, hilim, vakar, tevazu gibi pek çok üstün erdemler girmektedir.

Hayatın diğer noktalarında olduğu gibi ahlak noktasında da istikameti bulmak isteyen bir genç için en güzel örnek Allah Resûlü'dür. Zira Allah, onun üstün bir ahlak üzere olduğunu belirtmiştir.<sup>17</sup>

## Duygularda İstikamet

İnsan yalnızca düşünce yönü bulunan bir varlık değildir, aynı zamanda sevgi nefret, öfke hoşnutluk gibi duygulara da sahiptir. İnsanın pek çok konuda bir davranışa yönelmesi ya da bir davranıştan geri durması onun duygularından kaynaklanmaktadır. Neyi ve kimi sevdiğimiz, neyden ve kimden nefret ettiğimiz, neye kızdığımız, neye sevindiğimiz bizim davranışlarımızı doğrudan etkiler. Bir insanın sevmesi gereken bir şeyi sevmemesi sevgide istikameti yitirdiğini gösterir. Bir insanın hoşnutlukla

14 Nûr, 24/32.

15 Nûr, 24/33.

16 Buhârî, Savm, 10; Müslim, Nikâh, 1.

17 Kalem, 68/4.

karşılması gereken bir durumda öfkelenmesi onun duygularını kontrol konusunda istikametten saptığını gösterir.

Gençlik dönemi duyguların zirvede yaşandığı bir dönemdir. Nice kavga ve cinayetler bir anlık öfkeye sahip olamamaktan kaynaklanmıştır. Peygamberimiz onun için “*Pehlivan, güreşte başkasını yenen kimse değil, öfke anında öfkesine sahip olandır.*” buyurmuştur.<sup>18</sup>

### Hayallerde ve İdeallerde İstikamet

Çoğu insanı istikametten ayıran hususların başında o kişinin hayalleri ve idealleri gelir. Gerçek dünyada elde edemediğimiz şeyleri hayallerimizde gerçekleştirmenin peşinde koşarız. Eğer hayallerimiz, ideallerimiz, geleceğe ilişkin planlarımız doğru istikamette olmazsa bir zaman sonra gerçek yaşamda da istikametimizi yitirmeye başlarız. Söz gelimi bütün hayallerini zengin olma, ünlü olma üzerine yönlendirmiş bir genç, bir zaman sonra hayatını da bu hayalleri istikametinde yönlendirmeye çalışacaktır. Hayallerini gayrimeşru birliktelikler üzerine kuran bir genç, bu hayalini gerçekleştirmenin yollarını arayacaktır. Öyle ise Allah'ın bizim iç dünyamızda olup bitenlerden haberdar olduğunu, hayallerimizin de amellerimiz gibi Müslümanca olması gerektiğini bilmeli ve hayallerimize de istikamet kazandırmaya gayret etmeliyiz. Allah Resûlü (sas) ashab-ı kiramın gençlerine dünya ve ahiretleri için en güzel hedefler belirliyordu. Ashab-ı kiramın hayallerini de bu hedeflere ulaşma aşkı süslüyordu. Onlar farklı beldelere İslam'ı yayma, insanların hidayetlerine vesile olma, yer-yüzünde zulmü kaldırıp adaleti hâkim kılma, bu uğurda gerekirse şehit olmanın hayallerini kuruyorlardı. İçlerinde bekâr olanlar hayırlı bir şekilde evlenerek yuva kurma, evli olanlar İslam'a bağlı nesiller yetiştirmenin hayallerini kuruyorlardı. Dünyevi

18 Buhârî, Edeb, 76; Müslim, Birr, 107.

kazanç elde etme isteğinin ardında bile bu kazançla akrabalara, yetimlere, muhtaçlara yardım etme hayalleri bulunuyordu.

İstikameti bunlar dışında hayatın her alanında düşünebiliriz. Sözümüzü bir neticeye bağlayalım: İnsanın dünya ve ahiret mutluluğu doğru bir hedefe dosdoğru bir yol üzerinde, düzgün bir şekilde gitmekle yani istikametle mümkündür. Gençlik dönemi istikametın sağlamaşmasına da istikametın yitirilmesine de medar olabilecek en önemli evredir. Bu bakımdan gençlerimize her şeyden önce ve her şeyden fazla istikamet bilinci kazandırmak için gayret göstermeliyiz.

Rabbimiz bizleri istikametden ayırmasın.

### Kaynakça

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahih (Sahihü'l-Buhâri)*. tah. Mustafa Dîb el-Buğâ. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.

Müslim, Ebü'l-Hasen Müslim b. Haccâc Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahih (Sâhihu Müslim)*. tah. Muhammed Fuad Abdülbaki. Beyrut: Dâru İh-yâi't-türâsi'l-Arabî, ty.

Râğîb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. tah. Safvân Adnân Davudî. Dımaşk: Dâru'l-kalem. 1412.

Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmiu'l-kebir*. tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1998.







# İSTİKAMET BULANLAR: MÜHTEDİLER

Doç. Dr. Sevde DÜZGÜNER  
DİB Mühtedi Çalışmaları ve Yurtdışı Sosyal  
İçerikli Din Hizmetleri Daire Başkanı

**H**z. Âdem (as) ile başlayıp Hz. Muhammed (sas) ile tamamlanan ve evrensel mesajını günümüze kadar taşıyan din olan İslam, en temelde Allah'a giden yolda yürümek yani istikamet üzere olmak demektir. Tarih boyunca insanlar zaman zaman bu vahdet yolundan uzaklaşmış, sonra tekrar doğru yola girince bir öze dönüş yaşamışlardır. Dolayısıyla Müslüman olmak demek “doğru yolu bulmak, aslına dönmek, içindeki gerçek özü keşfetmek” demektir ve hidayet kavramı ile ifade edilir. Hidayet ile aynı kökten gelen ihtida kavramı bugün daha çok Müslüman olmayan kişilerin İslam'ı tercih ederek sonradan Müslüman olması anlamında kullanılsa da İslami açıdan ihtida, kişinin yeni bir dini kabul edişi değil, aslına dönüşüdür.<sup>1</sup> Mühtedi ise aslına dönen, yani istikamet bulan kişi anlamına gelmektedir. Bu nedenle Müslüman olan Batılı mühtediler, kendileri için İngilizcede “din değiştiren kişi” anlamındaki *convert* kavramı yerine “aslına dönen kişi” anlamındaki *revert* kavramını kullanmayı tercih etmektedir.

Mühtediler söz konusu olduğunda ilk bakmamız gereken yer şüphesiz ashab-ı kiramın hayatıdır. Zira ilk Müslümanların tamamı mühtedilerdir. İlk vahy ile Peygamber Efendimiz (sas)

1 Ali Köse, “İhtida”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/555.



İslam'ı tebliğ etmeye başlamış ve Hz. Hatice (ra) annemizden başlayarak ashop, bir bir İslam'a girmiştir. İslam'ı öğrenme, sorgulama, kabul etme ve Müslüman kalma aşamalarında sahabe de çeşitli sorgulama süreçleri yaşamış, duygusal olarak çalkantılı dönemler geçirmiş, Müslüman olmaya karar vererek kalp sakinetine erişmiş ve sonrasında da bu kararlarının bedellerini ağır şekilde ödemişlerdir. Dolayısıyla mühtedi olmak zorlu, ama huzur dolu bir tecrübedir.

Günümüzde İslam, dünyanın en çok mensubu olan dinlerindenidir. Hatta İslam en hızlı büyüyen dindir. Bu hızlı büyümenin bir sebebi Müslüman nüfusun artması iken diğer bir sebebi ise sonradan Müslüman olan mühtedi kardeşlerimizin sayısındaki artıştır.<sup>2</sup> Müslümanların büyük bir kısmı İslam üzere doğmakta, çevresi de genellikle böyle kişilerden oluşmaktadır. Bizlerin de içinde olduğu bu topluluk için sonradan Müslüman olma hikâyeleri ile nadir karşılaşmakta ve oldukça ilgi çekmektedir. Bu kişilerin İslam'a yönelişleri ve sonrasında yaşadıklarına ilişkin pek çok akademik araştırma da yapılmıştır.<sup>3</sup> Bizzat yaşanan tecrübeler ve sosyal medya üzerinden yapılan paylaşımlar da mühtedilerin hayatlarına dair önemli bilgiler edinmemize yardımcı olmaktadır.

Peygamber Efendimiz (sas) zamanından başlayarak günümüze kadarki süreçte, içinde bulunduğu aile ve kültürden

2 PEW, *The Future of World Religions: Population Growth Projections 2010-2050* (Washington DC: Pew-Templeton, 2015).

3 bk. Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar? Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008); M. Ali Kirman, "Din Değişirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Dini Araştırmalar* 6/18 (2004); Gülüşan Göcen - Büşra Gügen, "Türkiye'de Din Psikolojisi Alanında İhtida Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik ve Yöntem Bakımından İncelenmesi", *İslâmî İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 80-81; Ali Ulvi Mehmedoğlu - Heon Choul Kim, "Koreliler'in Din Değişirme Motifleri", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2001).

İslam'ı miras olarak almayan kişilerin Müslüman olma serüveni ve sonrasında yaşadıkları hepimiz için büyük dersler barındırmaktadır. Bu derslerden en önemlisi de İslam'ı seçenlerin önceki hayatları ile sonraki hayatları arasında içindeki iyi insan olma özünü koruma açısından bir farkın olmayışıdır. Müslüman olmanın iyi insan olmakla ne kadar iç içe olduğunu Hz. Peygamber'in (sas) hayatından şu örnekte görmek mümkündür: Bir gün Peygamber Efendimiz ve ashabının yolculuğu sırasında erzak yüklü bir deve kaybolmuştu. Durumu haber alan Medine'nin köklü kabilesi Hazrec'in lideri Sa'd b. Ubâde ve oğlu Kays, erzak yüklü başka bir deveyi Resûlullah'a (sas) verdiler. Bunun üzerine Peygamberimiz (sas) onları öven sözler söyledi. "Ensarın hatibi" olarak bilinen Sâbit b. Kays da şöyle dedi: "Ey Allah'ın Elçisi! Sa'd, İslam'dan evvel Cahiliye devrinde de liderimizdi ve kıtlık zamanlarında bizi doyururdu." Bunun üzerine Nebi (sas) şöyle buyurdu: "*İnsanlar, madenlerdir. Cahiliye döneminde iyi olanlar Müslüman olduktan sonra da iyi olurlar. Yeter ki İslam'ı tam olarak kavrasınlar.*"<sup>4</sup> Biliyoruz ki sahabenin hayatı bizler için birer yıldız gibidir. Onların hayatları bugün bizler için en güzel örneklerle doludur. Sadece Japonya'daki görevim sırasında karşılaştığım mühtedilerin hikâyeleri dahi bambaşka bir dünya olduğunu göstermiş, bana sık sık ashabın hayatını hatırlatmıştı. Değinen rivayetin de günümüz için örnekliliğini nasıl koruduğunu, şu hatıram sırasında daha çok hissetmişim:

Tokyo Camii'nde görev yaptığım zamanlarda hafta sonu cami etkinliklerinde bir Müslüman Japon hanımefendi ile tanıştım. Kendisi camiye uzak oturmasına rağmen mümkün olduğunca camiye sık gelir, cemaate katılır, derslere girer, ortak salonda, kitapçada, markette vakit geçirirdi. Ona Müslüman olma hikâyesini sorduğumda tatlı tatlı gülümsedi. Eşinin Malezyalı bir Müslüman olduğunu söyledi. Ben ise onun Müslüman olmadan

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/391.

önceki ve sonraki hayatında neler değiştiğini sordum. “Büyük bir değişiklik olmadı.” dedi. Mühtedi hikâyeleri, ani ve büyük değişim anlatılarıyla dolu olduğu için beklediğim aksi bir cevap alınca şaşırdım. O ise hikâyesini baştan anlattı. Önceleri İslam diye bir din olduğunu bilse de bu dini merak etmesi, iş yerindeki Müslüman mesai arkadaşları vasıtasıyla olmuş. Sonraları eşi olacak olan beyefendinin de aralarında bulunduğu Müslüman çalışanları bir süre gözlemiş. Onların çalışkan, dürüst ve samimi olmalarından etkilenmiş. Sonra onlarla dostluk kurup kendisine ilginç gelen davranışlarının sebeplerini öğrenmeye çalışmış. Bunu anlatırken dili tam dönme de “Sürekli inşallah, maşallah deyip duruyorlardı.” dedi gülümseyerek. Bunların ne anlama geldiğini sorduğunda ise hepsinin her işini Allah’a havale ederek kendilerini öne çıkarmadıklarını fark etmiş ve bundan çok etkilenmiş. Sonrasındaki süreçte aileye iyi davranmak, komşuluk hakkı, ihtiyacı olanlara yardım etmek gibi güzel hasletlerin kaynağının İslam olduğunu öğrenince kendine şu soruyu sormuş: “Bunları aynen ben de yapıyorum. O zaman ben de Müslüman mıyım?” Sonrasında İslam’ı araştırma ve Müslüman olmaya karar verme evresi gelmiş. Bu nedenle ben ona “Önceki hayatınız ile sonraki arasında fark var mı?” dediğimde “Çok fark yok, sadece namaz, oruç gibi ibadetler eklendi o kadar.” dedi. O Müslüman olmamış, âdeta Müslüman olduğunu keşfetmişti. Onu dinlerken Peygamber Efendimize (sas) gelerek Müslüman olmadan önce yaptığı hayır hasenatın şimdi bir ecri olup olmadığını soran sahabeye Efendimizin “*Sen eskiden yaptığın hayırlarla Müslüman oldun.*”<sup>5</sup> deyişini hatırladım ve bu rivayeti ona anlattım. Çok duygulanmıştı.

İslam’la şereflenmek şüphesiz pek çok mühtedi için eşsiz bir tecrübe, büyük bir mutluluk ve huzur hâlini tatmak demektir.

5 Buhârî, Zekât, 24.

Ancak diğer taraftan mühtediler aldıkları karardan dolayı pek çok zorluğu da göğüslemek zorunda kalmaktadır. Sahabenin de kızgın kumlar üstünde yapılan işkencelerden kendi ailesi tarafından hapis tutulanlara kadar pek çok zorluklar yaşadıklarını biliyoruz. Ancak Müslüman olan ve bunu açıkça ilan eden kişilerin günümüzde de pek çok zorluğu göğüslemek zorunda kalışını fark etmemiz için çoğu zaman bir vesile gerekiyor. Ulaşım ve bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle artık farklı ülkelere daha çok gidiyor, dünyanın farklı yerlerinden anında haber alabiliyoruz. Farklı kültürlerin birbiri ile daha çok temas ettiği bu noktalarda mühtedi kardeşlerimizin hikâyeleri ile de karşılaşılıyor. Müslüman olma hikâyeleri, bizi etkileyen, bize ilham veren ve sahip olduğumuz iman nimeti için şükürümüzü artıran bir yapı arz etse de bu kardeşlerimizin yaşadıkları zorluklardan daha çok haberdar olmamız gerektiği gerçeğiyle yüzleşmemizi de sağlıyor. Bu konunun önemini yaşadığım bir olay üzerinden anlatmak istiyorum.

Tokyo Camii'nde bir gün bir üniversite öğrencisi ile karşılaştım. Kendisi birkaç dakika önce Müslüman olmuştu ve şahadet belgesine dair işlemlerin tamamlanmasını bekliyordu. Ona "İslam'a hoş geldin kardeşim." dedim. Hemen hemen tüm ilişkilerin resmî olduğu Japonya'da böyle sıcak bir karşılama onun da hoşuna gitti ve gözleri tek çizgi hâlini alana kadar gülümsedi. Ona kardeş olduğumuzu, ne zaman isterse benimle iletişime geçebileceğini söyleyip numaramı verdim. Bir süre sonra benim üniversitede öğretim üyesi olduğumu öğrenince çok şaşırılmış ve hemen kendini toparlamıştı. Japonya'da hoca ile öğrenci, amir ile memur, hizmet alan ile hizmet veren arasında hissedilir derecede hiyerarşi vardır. Böyle bir kültürde yetişmiş olan genç hanıma bir üniversite hocasının ilk tanışmada yakın davranması onun beklemediği, ama mutlu olduğu bir davranıştı. Sonrasında iletişime mesajlar üzerinden devam ettik. Bir gün, gece saat iki

sularında bana mesaj gönderdiğinde bu sefer ben şaşırımdım ve endişelendim. Çünkü bir Japon, değil yeni tanıştığı hocasını, yakın arkadaşını bile gece rahatsız etmez. O saatte yazdığına göre acil bir durum var diye düşünüp hemen cevap yazdım. O, uzun zaman önce dinleri araştırarak kendini İslam'a yakın hissetmiş, üniversitede Müslüman arkadaşlar edinmiş ve helal haramları öğrenerek günlük hayatını İslam'a göre dizayn etmeye başlamıştı. Yalnızca bunu ailesine söylemekten çekiniyordu. Allah'a olan bağlılığı yoğunlaşınca Tokyo Camii'ne başvurarak Müslüman olmuştu, ama ailesine söylemek için uygun zamanı bekliyordu. Onların gönlünü de kırmadan kendi tercihini onlara anlatmanın yollarını arıyordu, çünkü İslam'da anne babaya iyi davranmanın önemli olduğunu da biliyordu. Özellikle de katı bir mizaca sahip olan babasından çok çekiniyordu. O gece bana yazmasının sebebi de babasının odasındaki seccadeyi görmesi ve "Yoksa sen Müslüman mı oldun?" diye ona kızmaya başlamasıymış. İlk mesajları okuyunca bu sahnede onun çok korktuğunu düşünerek endişelendim, ama mesajların devamı tahmin ettiğim gibi gelmedi. Mesajlarda ne yapacağını soran bir havadan ziyade özel bir tecrübesini benimle paylaşan bir hava vardı. Yazdıklarının onun ağzından şöyle özetleyebilirim: "Ben bugüne kadar hep babamın bana sinirleneceği anın çekincesi ile yaşadım ve korktuğum başıma geldi. Bu sadece kendim için yaşadığım bir korku değil. Böyle bir durumda kendime hâkim olamayıp ona cevap veririm ve onun kalbini kıranım diye yaşadığım bir korku. Ancak o anda ummadığım bir şekilde üstüme bir sükunet çöktü. Hem korkmadım hem de babama kızmadım. Oldukça sakin kaldım ve onun neden büyük bir tepki verdiğini anladığımı söyledim. O anda Allah'ın benimle olduğunu derinden hissettim. Ben Müslüman olmuştum ve kimse yoksa bile yanımda hep O vardı. Yüreğimden korku ve öfkeyi sildi, sükunet ve kararlılık verdi. Babamla sakince konuştuk. Ben az önce gerçekten Müslüman olmanın ne demek olduğunu, bunun ne büyük bir güç

olduğunu anladım. Bu tecrübemi sizinle paylaşmak için sabahı bekleyemedim özür dilerim ama Müslüman olduğum için mutlu ve güçlüyüm.”

Bu hikâye insanın yüreğine dokunuyor. Allah karşısında insanların eşit olduğunu bilmenin ve zor zamanlarımızda Allah'ın bize şah damarımızdan daha yakın olduğunu hissetmenin ne büyük nimet olduğunu fark etmemizi sağlıyor. Diğer taraftan bu ve benzeri hikâyeler, bizi duygulandırdığı kadar diğer Müslümanlara karşı sorumluluklarımızı da hatırlatarak bizi eyleme geçiren vesileler olmalıdır. Dünyanın dört bir tarafında sadece Müslüman olmayı seçtiği için çeşitli zorluklar yaşayan pek çok kardeşimiz var. Böylesi zor zamanlarda ashabın birbirine kenetlenmesi gibi bizim de Müslümanlar olarak birbirimize kenetlenmemiz gerekiyor. Bunun için hem bireylerin hem de kurumların üstüne düşeni yapması önem arz ediyor. Bu amaçla Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Dış İlişkiler Genel Müdürlüğüne bağlı olarak *Mühtedi Çalışmaları ve Yurtdışı Sosyal İçerikli Din Hizmetleri Dairesi* kurulmuştur. Diğer görevlerinin yanı sıra bu daire, tüm dünyadaki mühtedilere yönelik faaliyetler düzenleyerek onların sorularını cevaplandırarak ve karşılaştıkları güçlüklerde onlara destek olacak eylem planları yapmaktadır.

Müslümanlar olarak hepimiz diğer kardeşlerimize yönelik sorumluluklarımız çerçevesinde mühtedi kardeşlerimizi göz önünde tutmak durumundayız. Bulduğumuz her yerde insanlara iyi davranarak, komşuluk, iş arkadaşlığı gibi sosyal bağları güçlü tutarak, bir diğer kardeşimizin hâlden haberdar olarak yaşamamız gerekiyor. Bunun için “önceden Müslüman” “sonradan Müslüman” gibi ayrımları zihnimizden kaldırıp, Allah'ın yarattığı tüm canlıları kapsayacak şekilde bir “ümme bilincini”, önce kendimizde sonra çevremizde geliştirmeye çalışmalıyız. Unutmamalıyız ki hidayete ermek demek her Müslüman için geçerlidir. Zira Kur'an-ı Kerim'de altmış yerde geçen hidayet

kavramı, yanlış üzere olan kişilerin Allah'ın rızasına uygun yola yönelmesi anlamında herkes için kullanılmaktadır. Dolayısıyla hidayet, Müslüman olmayanın Müslüman olması, Müslüman olanın da hatalarından uzaklaşarak imanında bilinçli hâle gelmesi demektir. Mühtediler, İslam yoluna girerek istikamet kazanırken tüm Müslümanlar da bu yolda sebat etme, yani istikamet üzere olma sınavı vermektedir. Bu yolda bize düşen ise diğer kardeşlerimizle birlik olarak Allah yolunda ilerlemektir. Rabbimizin hepimizi istikamet üzere sebat edenlerden eylemesi duasıyla.

### Kaynakça

Göcen, Gülüşan - Gügen, Büşra. "Türkiye'de Din Psikolojisi Alanında İhtida Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik ve Yöntem Bakımından İncelenmesi". *İslâmî İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 55-99.

*Hadislerle İslam*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.

Kirman, M. Ali. "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Dini Araştırmalar* 6/18 (2004), 75-88.

Köse, Ali. "İhtidâ". *DİA*. 21/554-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Köse, Ali. *Neden İslam'ı Seçiyorlar? Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi - Kim, Heon Choul. "Koreliler'in Din Değiştirme Motifleri". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2001), 175-191.

PEW, *The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050*, Washinton DC: Pew-Templeton, 2015.



# DİN İLE HAYATIN KESİŞİM NOKTASI: İSTİKAMET

Dr. Şaban KONDİ  
DİB Din Hizmetleri Genel Müdürü

## Giriş

“Din, insanı dünyada salaha, ahirette felaha sevk eden, Allah tarafından gönderilmiş ilahi manzumedir.”<sup>1</sup>

Allah insanoğlunu en güzel şekilde<sup>2</sup> yaratmış, onu bariçboş bırakmamış<sup>3</sup>, ona ferdi ve toplumsal sorumluluklar yüklemiş<sup>4</sup>, yeryüzünde belli ilkeler çerçevesinde yaşamasını istemiştir. Hz. Âdem'den itibaren insanlara ayetlerini anlatacak peygamberler göndermiş<sup>5</sup> ve hiçbir toplumu peygambersiz bırakmamıştır.<sup>6</sup> Allah (cc) toplumların zamanla tahrif edip değıştirdiğı ilkeleri peygamberler vasıtasıyla yeniden düzenlemiş bu ilkelere son peygamber Hz. Muhammed (sas) ile de kıyamete kadar geçerlilik kazandırmıştır. Böylece din ve dinî hayat, son din olan İslam'ın iki temel kaynağı Kur'an ve sünnet üzerine inşa edilmiştir. Bununla birlikte dinî ha-

1 Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâ-fü Istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* (Dâr-ı Hilâfeti Âliyye, 1318/1901), 553.

2 Tîn, 95/4.

3 Kıyâme, 75/36.

4 Âl-i İmrân, 3/110; Tahrîm, 66/6.

5 Arâf, 7/35.

6 İsrâ, 17/15.



yat tek bir faktöre bağlı olarak şekillenmemiştir. Kur'an ve sünnetin yanı sıra örf, adet ve gelenekten toplumsal değişim ve gelişmelere kadar birçok etken dinî hayatı etkilemiştir. Din toplumları etkilediği gibi toplumlar da bir şekilde dini etkisi altına almıştır.<sup>7</sup> İnsana ve dolayısıyla topluma hayat anlayışı vermesi sebebiyle dinin sosyal hayat üzerinde etkisi çok güçlüdür.<sup>8</sup> Din teoride kalmamış, her yönüyle hayata yön vermeyi hedeflemiştir. Bu yönüyle din, tarihin her döneminde toplumların değer yargılarını yeniden oluşturmuş, dünya ve ahirete bakışını şekillendirmiştir. İnsanların karşılaştığı problemlere kaynağı itibarıyla kesin ve doğru çözümler sunmuştur. Dinin topluma sunduğu temel ilkeler ve çözümler de toplumda dindarlığı ve dinî hayatı oluşturmuştur.

### 1. Kur'an'a Göre Dünya Hayatı

Dünya hayatına dair hususlar, Kur'an'ın temel konuları arasında yer alır. Kur'an dünyayı, kötü, gereksiz ve değersiz tanıtmaz. Bizatihi dünya, değerlidir. Çünkü dünya, ahiretin hazırlık mekânıdır. İnsanların işlerinin hangisinin daha güzel yaptığının tespit edildiği bir yerdir.<sup>9</sup> Ahirete giden yol buradan geçmektedir. Kul, Rabbine karşı sorumluluklarını burada yerine getirmektedir. "Allah'ın verdiği imkânlardan istifade edebilmek için insanlara takdim edilen büyük bir nimettir."<sup>10</sup> En önemlisi de "Her iki dünya da Allah tarafından yaratılmıştır ve O'na aittir."<sup>11</sup>

7 Peter L. Berger, "Dini Kurumlar", çev. Adil Çiftçi, *D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, IX (İzmir, 1995), 448.

8 Yümni Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar* (İstanbul: İfav Yayınları, 1990), 224.

9 Mülk, 67/2.

10 Mülk, 67/15.

11 Necm, 53/25.

Kur'an, insanın dünyevileşmesini engellemek için dünya hayatının insan açısından çekiciliğini, bu çekiciliğin insanın ölümlülüğü karşısındaki değerini ve ahiret ile kıyaslandığında değerinin düşüklüğünü, birçok ayette benzetmelerle ortaya koyar:<sup>12</sup> “Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir.”<sup>13</sup>, “Dünya hayatı, aldatıcı metadan başka bir şey değildir.”<sup>14</sup>, “De ki dünya geçimliği azdır. Ahiret, Allah'a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır.”<sup>15</sup> Bu ayetlerde dünyanın öz niteliğine dikkatlerimiz çekilmektedir. Yoksa dünya hayatının bizzat kendisi kınanmamaktadır. Çünkü büyük hedefleri ihtiva eden ahiret mutluluğunu kazanmak bu dünya hayatında gerçekleştirilecektir. Yaşadığımız hayatın oyun ve eğlenceye benzetilmesi, süresinin az olduğunu beşerî dil seviyesinde anlatmadır. İnsan, bir oyun ve eğlenceye başladığı zaman bir haz duyar. Sonra insanın haz aldığı bu şeyler sona erince içinde bir pişmanlık kalır. İşte bu dünya hayatı da böyledir. Bu ayetlerde her hâlükârda yönümüzün ahirete dönük olması hatırlatılmaktadır. Kur'an'daki bu uyarılar, dünya hayatının, ahiret hayatı göz ardı edilerek Allah'la olan ilişkilere zarar vermesine yöneliktir. Dünya, asla değersiz ve kötü bir yer olmayıp aksine, beşerî kulluğun geliştiği, Allah'ın isminin yüceltildiği, cennet ve ahiret mutluluğunun kazanıldığı bir yerdir. Aynı zamanda kevnî ayetler burada tecelli eder. İyilikler ve güzellikler burada yapılır.<sup>16</sup>

12 İlhami Güler, “Dünyanın Başına Gelen “Derin Sapıklık”: Dünyevileşme”, *İslâmîyât* 3, IV (2001), 45.

13 Hadîd, 57/20. Ayrıca bk. Âl-i İmrân, 3/ 185; Ra'd, 13/26; Mü'min, 40/39.

14 Âl-i İmrân, 3/185; En'am, 6/70.

15 Nisâ, 4/77.

16 Ramazan Altıntaş, “İslâmî Anlayışa Göre 'el-Hayâtü'd-Dünyâ' Kavramını Yorumlama Biçimleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2003), 129-159.

Dünya nimetlerini ahiret hayatı için bir vasıta olarak kullanmak gerekir. Bu nimetleri Allah'ın razı olmayacağı şekilde hep dünyada tüketmemek lazım. Bu konuda Kur'an bizleri şöyle uyarmaktadır: "Size ait iyi ve güzel şeyleri dünya hayatınızda tüketiniz ve onlardan yararlandınız, şimdi ise yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslamanıza ve yoldan çıkmanıza karşılık olarak aşağılayıcı bir cezayı çekeceksiniz!" denilecektir."<sup>17</sup> Buradaki güzel şeylerden maksat, gençliktir, hayattır Allah'ın verdiği temiz ve helal nimetlerdir. Gençliği ve hayatı masiyetle geçirmek anlamındadır.<sup>18</sup>

## 2. İstikamet: Bir Tanımlama

İstikamet, ahlaki meziyetleri kendisinde toplayan bir kavramdır. Kendisinde hiçbir yanlışlık bulunmayan sınırlarını Allah ve Resûlü'nün çizdiği bir yoldur. İstikamet kelimesi lügatte, eğriliğin zıddı olarak bilinir. Düz bir çizgi üzerinde olan yol, düzelmek, doğrulmak, itidalli olmak,<sup>19</sup> Allah'a itaat, Hz. Peygamber'in sünnetine tabi olmak<sup>20</sup> gibi anlamlara gelir. Şeri ve örfi anlamıyla istikamet ise insanın yaratıldığı İslam fitratı üzere ilahi emirlere uyup yasaklarından kaçınarak hayatını şeri kurallara uygun olarak sürdürmesidir.<sup>21</sup> İstikamet, insanın düşünce, fikir ve eylemlerinde belirleyici bir rol oynar. İnsanın yaratıldığı

17 Ahkâf, 46/20.

18 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Salim Mustafa el-Bedrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 16/133.

19 İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Luğa* (Beyrut: Dârü'l-İlm, 1990), 5/2017; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât li elfâzi'l Kur'an*, thk. Saffân Adnân Dâvûdî (Şam: 2011), 693.

20 Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2003), 7/545-546.

21 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. thk. Salim Mustafa el-Bedrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 5/3335; İsfahânî, *Müfredât*, 823;

tabii fitratı üzere bir hayat sürmesini sağlar. İstikamet, sahibini güvenli bir şekilde hakikate ulaştırır.<sup>22</sup>

İstikamet, kişinin hayatını imanı doğrultusunda sürdürmesi, dengeli, düzenli ve tutarlı olmasıdır. İman hayatı anlamlı kılan manevi bir değer, hayatın bütününe kapsayan en temel disiplindir. İman etmekle kişi, hem kendi varlığına hem bütün var oluşa, hem hayata hem de ölüm ve sonrasının anlamına ilişkin sorulara cevaplar bulur. İman, fani olan insan hayatını, kul olma bahtiyarlığına, ebedi bir mutluluk ve mükâfata dönüştürür. İnsana dünyada yaratılış gayesine uygun bir yaşama şuuru kazandırır. Onun tercihlerini belirler, fikir ve kararlarına yön verir. İstikamet üzere olmak, imanı ibadete ve güzel ahlaka dönüştürmekle mümkündür.

İnanan insan için istikameti belirleyen ölçü, Allah'ın rızası, O'nun koymuş olduğu sınırlar veya belirlemiş olduğu hedeftir. Buradan hareketle Müslüman için istikamet vahyin belirlemiş olduğu hükümler, çizdiği sınırlar ve vahyi, uygulamalarıyla örnek bir hayata dönüştüren Peygamber Efendimizin sünnetidir. Hasılı istikamet, dilde, eylemde, kalpte ve düşüncede Allah'ın emirlerine ve Hz. Peygamber'in sünnetine uygun bir hayat sürmektir.

### 3. Kur'an-ı Kerim'de İstikamet

Kur'an-ı Kerim'de istikamet ile ilgili ayetlere baktığımız zaman hem peygamberlere hem de müminlere hitap edildiğini ve bu hitap tarzının da emir cümleleriyle geldiğini görüyoruz. “Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adalet ölçülerini aşmayın. Şüphesiz o yaptıklarınızı hakkıyla görür.”<sup>23</sup> Bu ayet Hz. Peygamber'e (sas),

22 Şahin Güven, “Bir Kur'an İfadesi Olarak Sırât-ı Müstakim”, *Diyanet Aylık Dergi* 331 (Temmuz 2018), 7-9.

23 Hüd, 11/112.

onun şahsında da bütün müminlere hitap ediyor. Zira o, doğru yolda, dürüst bir yaşayışa sahipti. Kendisi doğru yolda olan Peygambere “Doğru ol!” emrini vermek, “Doğrulukta devam et! İstikametini/çizgini bozma!” şeklinde anlaşılabilir.<sup>24</sup> Emrolunan sınırlar içinde, emrolunan şekilde dürüst bir yaşayışı sürdürmek, fedakârlık, ciddiyet, hassasiyet ve gayret ister. Bu ise gerçekten zor bir iştir. Ama imkânsız değildir. Zira Allah “Bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar.”<sup>25</sup> Kur’an’ın, Hz. Peygamber’e (sas) yönelttiği “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!”<sup>26</sup> emri bütün Müslümanlara bir uyarı niteliği taşımaktadır. Fahrüddin er-Râzî’ye göre bu ayet bütün itikadi ve amelî meseleleri içine almaktadır.<sup>27</sup> Hz. Peygamber (sas): “Beni, Hüd, Vâkıa, Mürselât, Nebe ve Tekvîr sureleri ihtiyarlattı.”<sup>28</sup> Buyurarak istikamet sahibi olmanın zorluğuna, aynı zamanda yüceliğine dikkat çekmiştir. Aynı hitabın diğer peygamberlere de yapıldığını görüyoruz. Örneğin Hz. Musa (as) ve Hz. Harun’a (as) hitaben “Öyleyse dürüst olmakta devam edin.”<sup>29</sup> buyurulmaktadır. Bir diğer ayette ise şöyle buyrulur: “Şüphesiz ‘Rabbimiz Allah’tır.’ deyip de sonra dosdoğru olanlar var ya onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: ‘Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) vaat edilmekte olan cennetle sevinin!’”<sup>30</sup> İstikamet üzere olan müminleri âdeta melekler teselli eder, onları yalnız bırakmazlar. Rabbim Allah deyip istikamet üzere olmak ebedî mutluluktur. “Rabbimiz Allah’tır.” sözü söylenip geçilen bir söz değildir. Bu söz bir teslimiyetin,

24 Mustafa Ağırman, *İlim ve İstikamet, İslâm Düşünce Kılavuzu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 224.

25 Bakara, 2/286.

26 Hüd, 11/112.

27 Muhammed Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)* (Ankara: Akçağ Yay. 1994), 13/135.

28 Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur’an*, 56.

29 Yunus, 10/89.

30 Fussilet, 41/31-32.

mükemmel bir hayat nizamının ifadesidir. Peygamberler, ümmetlerini tevhid ehli ve cennet istikametinde olmaları konusunda hep uyanık tutmaya çalışmışlardır. Bu hayattan sonra ebedî bir hayatın geleceğini haber vermişler, dünyada yaptıklarından dolayı orada hesaba çekilecekleri hususunda daima ümmetlerini uyarılmışlardır.

Kur'an-ı Kerim'de müminleri cennete götürecek yol "sırat-ı müstakim" diye isimlendirilir. "Allah kullarını esenlik yurduna (cennete) çağırıyor ve O, dilediğini doğru yola iletir."<sup>31</sup> Allah (cc) bu ayet-i kerimede kullarını cennete davet ettiğini açık bir dille ifade etmekte ve cennete ulaşmanın yolu olarak sırat-ı müstakimi göstermektedir. "Doğrusu bu, benim müstakim yolumdur. Buna tabi olun (başka) yollara meyletmeyin. Zira onlar, sizi Allah'ın yolundan saptırır."<sup>32</sup> Burada da müstakim yol, tüm peygamberlerin izinde gittikleri ve insanları da kendileriyle birlikte yürümeye davet ettikleri yoldur. Samimi bir mümin günde beş defa kıldığı namazların her rekâtında okuduğu Fâtiha suresinde: "Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet!"<sup>33</sup> diye dua eder. Bu şekilde dua etmeyi de müminlere öğreten bizzat yüce Allah'tır. Fahrüddin er-Râzî'ye (öl. 606/1210) göre "sırat-ı müstakim" insanın Allah'tan başka her şeyden yüz çevirmiş, bütün kalbi, fikri ve zikriyle Allah'a yönelmiş olmasıdır. Buna göre "إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" sözünden kulun maksadı, onu Allah'ın bahsedilen nitelikteki "sırat-ı müstakime" iletmesidir. Yani musibetlere sabretme ve bela geldiğinde de bırakıp kaçmayıp sebat etmek hususunda peygamberlerin yoluna uymaktır.<sup>34</sup> Hülâsa istikamet,

31 Yunus, 10/25.

32 En'âm, 6/153.

33 Fâtiha, 1/6.

34 Muhammed Fahrüddin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 1/260.

peygamberlerin ve müminlerin ortak vasfı, “sırat-ı müstakim ise peygamberler, sıddıklar, şehidler ve salihlerin (ortak) yoludur.”<sup>35</sup>

#### 4. Hadislerde İstikamet

Hayatı boyunca istikamet üzere olmak emrini yerine getirme gayretinde olan Hz. Peygamber (sas), ümmetine de her daim istikamet üzere olmayı tavsiye etmiştir. Bir gün Ebû Amr (ra) Hz. Peygamber’e gelerek şöyle dedi: “Ya Resûlallah! Bana İslam’ı öylesine tanıtt ki onu bir daha senden başkasına sormaya ihtiyaç hissetmeyeyim.” Resûlullah da (sas) şöyle buyurdu: “Allah’a inandım de, sonra da dosdoğru ol!”<sup>36</sup> Bu mesajlar Kur’an’ın en önemli iki mesajıdır. Tevhid ve istikamet, Müslüman şahsiyetin temel iki vasfıdır. Ancak insanı cennete götüren istikamet tevhide dayalı istikamettir. Hayata istikamet veren Allah’ın birliği inancıdır. Zira gerek ayetlerde gerekse hadislerde “Rabbim Allah” dedikten sonra “doğru olmak”tan bahsedilmektedir. Çünkü doğruluk bütün peygamberlerin ve inananların ortak vasfıdır. Sıddık, “Bütün sözlerinde, fiillerinde ve hâllerinde doğru olan kişidir.”<sup>37</sup>

#### 5. Din ve Hayatın Ayrışması

Din ve hayatın ayrışması problemi dini sadece insan ile Allah arasında dikey bir ilişki olarak kabul etme yanılığısından kaynaklanmaktadır. Dinin insan-insan veya insan-toplum arasındaki ilişkileri de düzenleyen bir disiplin olarak kabul edilmemesi bu ayrışmanın başlangıç noktasıdır. Ayrışmada temel sorun, din ile hayatı birbirinden farklı görmek veya okumaktır. Dinin sadece ibadet veya kutsal varlığa dua olarak kabul edildiği, hukuki ve ahlaki yapının toplumun kendi değerleri doğrultusunda beşerî

35 Nisa, 4/69.

36 Müslim, İman, 62; Tirmizî, Zühd, 61.

37 Tehânevî, Keşşâf, 2/850-851; Mustafa Çağrıncı, “Sıddık”, DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/92.



olarak ortaya konulduğu toplumlarda din ile hayat arasındaki ayrışma belirgin bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin toplumsal değil bireysel olarak yaşanması teorisi din ile hayatın iç içeliğini veya dinin hayatı kapsayıcılığı fikrini hayatın dışına itmiştir. Bu teoride ahiret ya da ahlak merkezli bir hayat ötelenerek pragmatik veya ben merkezci bir anlayışla dünya hayatına odaklanılması gerektiği düşünülmektedir. Bu düşünce yapısı sekülerizm olarak adlandırılmıştır. Sekülerizm, dinin bir toplumun kamusal mesele ve işlerine karışmaması ayrıca bunlarla bütünleşmemesini savunan ve belirten düşünce sistemidir.<sup>38</sup> Sekülerleşme, aslında insanlık tarihinin her zaman en yaygın eğilimini oluşturmuştur. İnsanlığın dünyevileşme ile sınanmadığı hiçbir zaman olmamıştır. Çünkü dünyevileşme insanın en temel tutumlarından biridir.

Dünyevileşme terim olarak dünyanın dinden ve dinî düşüncenin dünyayı anlamlandırmasından arındırılması, bütün dünya görüşlerinin dağıtılması ve bütün tabiatüstü mitlerin ve kutsal sembollerin kaldırılıp atılması şeklinde tarif edilmiştir.<sup>39</sup> Dünyevileşme, ilk peygamberden itibaren kıyamete dek yaratılış amacından sapmamak için insanoğlunun mücadele ettiği en önemli konulardandır. Dünyevileşme, tarih boyunca tüm insan topluluklarının ortak sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>40</sup>

Kur'an-ı Kerim'de insanın fitri bazı zaaflarına atıf yapılarak dünyevileşmeye olan temayülü ifade edilmiştir. "*Onlar, dünya hayatını ahirete tercih eden, Allah yolundan alıkoyan ve onu eğri göstermek isteyenlerdir; işte onlar derin bir sapkınlık içindedirler.*"<sup>41</sup> Kur'an-ı Kerim'de dünyevileşme anlamında dünya metaini aldanma, dünyalıklara kapılma gibi ifadeler bulunmaktadır. "(O

38 Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları), 1494.

39 Burhan İşliyen, *Dünyevileşme* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 21.

40 İşliyen, *Dünyevileşme*, IV.

41 İbrâhim, 14/3.

inkârcılar) dünya hayatıyla sevinmekle yetinirler. Hâlbuki dünya hayatı, ahiretin yanında geçici bir faydalanmadan başka bir şey değildir.”<sup>42</sup> Burada bahsedilen Allah’ın hayata dair koyduğu temel ölçüleri göz ardı ederek yaşanan bir dünya hayatıdır.

## 6. Din ve Hayatın Bütünleştirilmesinde İstikametın Rolü

Tevhid, Allah’a iman ve kullukta istikameti sembolize eder. Vahdet ise imanın günlük hayata yansımaları olan insanlar arasındaki ilişkilerdeki istikameti belirler. Kâinatı yaratan ve yöneten yüce Allah’ın mevcudiyetine olan inancı, insanın selim fitratının önemli bir kısmını oluşturduğu gibi O’nun bir ve tek oluşu inancı da beşeriyeti sırat-ı müstakim üzere yaşatan motivasyon ve erdemdir.<sup>43</sup>

Allah’a karşı samimi olan müminin, bu özelliğini insani boyuta da taşıması gerekir. İbadet bilincinin merkezinde yer alan ve her namazda kulun anlamaya çalıştığı “Bizleri dosdoğru yola ilet.”<sup>44</sup> duası kişiye istikamet, istikrar, doğruluk ve tutarlılık üzere dört önemli manevi güç ve yetkinlik kazandırmaktadır. Buna göre müminin etrafındakilerle ilişkileri içten olmalı ve davranışları ile duyguları birbiriyle örtüşmelidir.

İstikamet, her şeyin kendisi ile olgunlaştığı ve tamamlandığı ahlaki ve dinî bir derecedir. Her nevi hayrın meydana gelmesi ve nizama konulması, istikametın varlığı ile mümkündür. İstikamet, sözde, kalpte, eylemde, hayatın her alanında insanı fitrat çizgisinde tutan, dini ve hayatı bütünleştiren bir kavramdır. İstikamet merdivenin üç basamağı vardır. Evveli takvim, sonrası ikamet ve daha sonrası istikamettir. Nefisleri terbiye etmeye takvim,

42 Ra’d, 13/26.

43 Mevlüt Özler, “Tevhid”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18.

44 Fâtiha, 1/6.

kalpleri temizlemeye ikame, sırları yaklaştırmaya ve ruhu Allah'a yükseltmeye istikamet denir.<sup>45</sup>

Kur'an-ı Kerim'i rehber, Hz. Peygamber'i örnek alan mümin; istikamet sahibi, sırat-ı müstakim üzere yaşayan, kendisiyle ülfet ve ünsiyet kurulabilen, özü sözü bir, elinden ve dilinden insanların emniyette olduğu kişidir.

## 7. İstikamet'in Ahlaki Değerlerle İlişkisi

İslam ahlakı, itikat ve amelden mülhem olduğu için her üçü birbirinin mütemmim cüzü gibidir. Akıl ve vahyin rehberliğinde yürüyen, dünyayı sebep ahireti sonuç olarak gören bir anlayışla yaşayan her Müslüman, sırat-ı müstakim üzeredir.

İstikamet bilincinde olmak; "imanda, ibadette, ahlakta, yaşamın her alanında, Allah'ın her şeyi hakkıyla görüp gözettiğini"<sup>46</sup>, "her yerde insanla beraber olduğunu"<sup>47</sup> ve "ona şah damarından daha yakın olduğunu"<sup>48</sup>, "ne yerde ne de gökte hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmadığını"<sup>49</sup>, "O'nun gizli ve aşikâre her şeyi bildiğini ve her şeye gücü yettiğini"<sup>50</sup> bilmek ve bu bilinçle yaşamaktır.

İstikamet üzere olma konusu ilk Müslümanların da gündeminde olan bir konudur. Sahih-i Müslim'de yer alan bir rivayette sahabeden Süfyan b. Abdullah, Resûlullah'a (sas) geleerek, "Ya Resûlallah (sas) bana İslam'la ilgili öyle bir şey söyle ki bundan sonra senden başka hiç kimseye bir şey sormayayım." dedi. Resûlullah (sas), "Allah'a iman ettim de, sonra dosdoğru ol!"

45 Abdülkerim Kuşeyri, *Risâletü'l-Kuşeyri* (Beyrut: Dârü'l-Hayr, 2003), 287-288.

46 Ahzâb, 33/52

47 Fecr, 89/14.

48 Kâf, 50/16.

49 Âl-i-İmrân, 3/ 4.

50 Âl-i İmrân, 3/29.

buyurdu.<sup>51</sup> Bu konu, Müslim'in şerhlerinde "İslam'ın vasıflarının toplandığı bab" başlığı altında verilmiştir.<sup>52</sup> Müslim şarihleri istikamet üzere olmayı İslam'ın vasıflarını toplayan bir unsur olarak görmektedirler. İstikamet eğrilikle gerçekleşmez. Mutasavvıfların "İstikamet bin kerametten üstündür." sözü de konunun ehemmiyetini göstermiştir. Taftazâni "amentü billahi" ifadesinin itikadi, amelî ve ahlaki hükümleri içerdiğini ifade etmiş, sonra ruhun istikametini hakta sebat etmek, sırrın istikametini de hakikatte sebat etmek olarak belirterek<sup>53</sup> deruni bir yorum ve bakış açısı sunmuştur.

Müslüman'ın istikamet üzere olması Kur'an'ın ana hedefidir. Dünya hayatının sıkıntı ve nimetleri yanında insanın zayıf bir yaratılıştaki<sup>54</sup> olduğunu "Rabbine karşı nankör"<sup>55</sup>, "hırsına düşkün"<sup>56</sup>, "aciz"<sup>57</sup>, "sabırsız ve tahammülsüz"<sup>58</sup> olduğunu "dünya malına karşı aşırı sevgi duyduğunu"<sup>59</sup> da dikkate alırsak istikamet üzere bir hayat sürmenin ne kadar zor olduğu kendiliğinden anlaşılacaktır.

İslam dini bütün aşırılıkları, yani olması gerekenin ötesine geçmeyi, bir sapma ve istikamet bozulması olarak kabul etmiştir. İslami çerçevede "ifrat" ve "tefrit" olarak nitelendirilen aşırı uçlar, bir bakıma Allah'ın koyduğu sınırları zorlayan noktalaradır.

51 Müslim, İman, 38.

52 Muhyiddin Nevevî, *el-Minhac Şerhu Sahih-i Müslim b. el-Haccac*, thk. Halil Me'mun Şiha (Beyrut, 1998), 2/199.

53 Allâme Sa'duddin Taftazâni, *Şerhu Hadîsi'l-Erbaîn li'n-Nevevî* (İstanbul, 1316), 71.

54 Nisâ, 4/27-28.

55 İsrâ, 17/67; Hac, 22/66; Âdiyât, 100/8.

56 Hüd, 11/9-10; İsrâ, 17/67-69.

57 Meâric, 70/19-21; Fecr, 89/16-20.

58 Mâide, 5/30-31; Nahl, 16/4.

59 Fecr, 89/20.

Zira ifrat, gereğinden fazla (aşırı) olma; tefrit ise yetersizlik ve ihmalkârlık anlamına gelmektedir.

Ameli vazifelerdeki istikametten sapmalarda ise dünyevileşmenin etkisi büyüktür. İnsanın günlük hayatındaki geçimini temin vazifesinden tutun, yaptığı her işte istikamet üzere olmasının ve hududullahı aşmadan adalet ve hakkaniyet üzere devam etmesinin zorlukları ferdi ve toplumsal hayatımızda kendini göstermektedir. Ahlaki vazifelerde istikamet zorluğu ise insandaki nefsi istekler ve şeytani vesveselerdendir. Bunlardan hareketle Müslüman oldum demekle, işin bitmediği tam aksine itikat, ibadet, muamelat ve ahlaka dair vazifelerin başladığını ve bunların istikamet üzere devamının sağlanmasının gerekliliği anlaşılmaktadır.

## 8. İstikametın Uygulanması ve Toplumsal Etkileri

Hız. Peygamber'e ilk vahyin gelmesiyle, Kur'an rehberliğinde bir toplum inşa etme süreci başlamıştır. Bu süreç değişimin kalıcı olması için yirmi üç yıla yayılmıştır. Bu zaman zarfında iman, ibadet, hukuk ve ahlak alanlarında değişimler gerçekleştirilmiştir. Buradaki amaç yeni bir toplum hayatı inşa etmektir. Kur'an'ın toplum inşası toplumsal hayatı bütün ayrıntılarıyla dönüştürerek gerçekleşmemiş, değişim; bozulmuş ve ilahi iradenin onaylamadığı hususlar üzerinde olmuştur. Fıtrata aykırı olmayan veya ilahi iradenin uygun gördüğü hususlar aynen kalmış veya kısmen değiştirilmiştir. Toplumun inşası gerçekleştirilirken Allah vahiyyle âdeta insanlarla konuşmuştur. Onların meraklarını gidermiş, sorularını cevaplamış, sorunlarına çözüm getirmiştir. Allah vahiy vasıtasıyla toplumla iletişim hâlinde olduğu için emir ve yasakların yerine getirilmesi hususunda ilk Müslümanlar oldukça hassas davranmışlardır. Çünkü her an kendileri hakkında

vahyin inmesi ihtimali vardır. Bu durum, tutum ve davranışları konusunda onları dikkatli olmaya sevk etmiştir.

Kur'an'ın ahlak temelleri üzerine oturtulmuş bir toplum oluşturma gayesinin altında yatan neden, yanlış yollara düşerek yeryüzünde fitne ve bozgunculuk yapmaktan insanları alıkoymaktır. Bu, her peygamber tarafından kendi ümmetlerine yüklenen bir görev idi ve son peygamber Hz. Muhammed ile bu görev Müslüman topluma geçmiştir.<sup>60</sup> Kur'an, indirilmeye başlandığı ilk günlerden, vahyin tamamlandığı son günlere kadar hem bireyin hem de toplumun ahlaki yapısını iyileştirme hedefini gütmüştür. Kur'an, bütünüyle hayatı inşa etmek için vardır. Bu nedenle hayatı değerli kılacak ahlaki değerlere sahiptir.

Kur'an, ahlaklı bir toplum hayatını inşa etmek için istikameti temel kriterlerden biri kabul etmiştir. Bu bağlamda Kur'an; "hak din olarak İslam'ı kabul etmeyi"<sup>61</sup>, "zalimlerden başkasına düşmanlık yapmamayı"<sup>62</sup>, "insanın sorumlu bir varlık olduğunu"<sup>63</sup>, "sorumluluğun bireysel olduğunu"<sup>64</sup>, "iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın gerekliliğini"<sup>65</sup>, "kötülüğü en güzel şekilde savmayı"<sup>66</sup>, "haksız yere cana kıymamayı"<sup>67</sup>, "adaleti titizlikle ayakta tutmayı"<sup>68</sup>, "kin ve öfkeyi yutmayı, affetmek ve bağışlamanın erdemli bir davranış olduğunu"<sup>69</sup>, "üstünlüğün ırk, zenginlik ve

60 Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 102-105.

61 Âl-i İmrân, 3/85.

62 Bakara, 2/193.

63 Kiyâmet, 75/36.

64 En'âm, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtur, 35 /18; Zümer, 39/7; Necm, 53/38.

65 Tevbe, 9/71; Âl-i İmrân, 3/104.

66 Fussilet, 41/34.

67 Mâide, 5/32.

68 Nisâ, 4/135.

69 Âl-i İmrân, 3/134.

makamda değil, takvada olduğunu<sup>70</sup> düstur edinmiştir. Hülâsa Kur'an, ferdi istikameti sağlayabilmek için "doğru sözlü olmayı",<sup>71</sup> "yalan sözden kaçınmayı",<sup>72</sup> toplumsal istikameti sağlayabilmek içinde, "doğrularla beraber olmayı emretmiştir."<sup>73</sup>

Kur'an'ın ilk muhataplarını nereden nereye getirdiğinin, ah-laki hayatlarına nasıl bir istikamet verdiğinin net bir şekilde anlaşılması için Mekke'den Habeşistan'a göç eden ilk Muhacirlerin sözcüsü olan Cafer b. Ebî Tâlib'in Habeş Kralı Necaşi'ye şu hitabı önemlidir: "Hükümdarım! Bizler daha önce Cahiliye anlayışı olan kavim idik; putperest, ölü hayvanların etini yiyen, fuhuş yapan bir halktık. Akriba bağları konusuna uymaz, komşulara fena davranırdık. Güçlülerimiz güçsüzlerimize eziyet ederdi."<sup>74</sup>

Kur'an'ın nazil olmaya başlamasıyla birlikte inanç, adalet, hukuk, sosyal düzen vb. gibi açılardan karmaşıklıklar içerisinde bulunan Cahiliye toplumu sarsılmıştı. Zira nazil olan ayetler onların alışmış oldukları yaşam tarzını da reddediyor ve onları ilahi iradenin belirlediği hayati biçimine davet ediyordu. Bu yeni yaşam tarzının inşasında Kur'an tedriciliği esas almıştır. Böylelikle nüzulü boyunca tedricen indirilen Kur'an, gerek hitap ettiği toplumun gereksinimlerine yanıt vermiş gerekse de vahyin benimsenmesini temin etmiştir. Bu şekilde bir hükmün yürürlüğe konulmasıyla beraber sosyal hayatın ani bir kriz ile karşı karşıya kalmasına mani olunmak istenmiştir. Bunun yanı sıra toplumu

70 Hucurat, 49/13.

71 Ahzâb, 33/70-71.

72 Hac, 22/30.

73 Tevbe, 9/119.

74 Ebü Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyeri el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Saka - İbrahim el- Ebyari - Abdulhafız Şelebi (Kahire: Turâsu'l-İslâmi), 1/359.

inşa ederken Kur'an, kötülüğün izalesi ve iyiliğin yerleşmesi için son derece kararlı bir bütünlüğe sahip şekilde nazil olmuştur.<sup>75</sup>

İstikameti hayatın bütün yönlerinde hâkim kılmak İslam'ın gönderilişindeki esas hedeftir. Şöyle ki: “Sizin ilahınız bir tek ilah-tır. O’ndan başka ilah yoktur. O, Rahmân’dır, Rahîm’dir.”<sup>76</sup>, “De ki: “Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?” “Allah’tır” de. De ki: “O’nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zarar olmayan dostlar (mabutlar) mı edindiniz?” De ki: “Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu? Yoksa Allah’a, O’nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah’ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?” De ki: “Her şeyin yaratıcısı Allah’tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir.”<sup>77</sup> mealindeki ayetleri Allah inancında istikameti vurgularken “Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahi-ret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.”<sup>78</sup>, “İnkâr edenler grup grup cehenneme sevk edilirler. Cehenneme vardıklarında oranın kapıları açılır ve cehennem bekçileri onlara şöyle derler: “Size içinizden, Rabbinizin ayetlerini size okuyan ve bu gününüze kavuşacağınıza dair sizi uyarayan peygamberler gelmedi mi?” Onlar da ‘Evet geldi.’ derler. Fakat inkârcılar hakkında azap sözü gerçekleşmiştir.”<sup>79</sup> ayetleri ise Peygamber inancında ve anlayışında istikameti sağlamayı esas almaktadır.

Kur’an-ı Kerim’de dünya hayatının neticesinde ceza veya mükâfat olarak cehennem ve cennetten bahsedilmesi, kıya-met ayetlerine vurgu yapılması dünya hayatında istikamet

75 Halil Çiçek, “Nuzûl Sebebine Göre Gündelik Hayatın İslamileştirilmesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1:1, (1994), 127.

76 Bakara, 2/163.

77 Ra’d, 13/16.

78 Nisâ, 4/136.

79 Zümer, 39/71.



sağlanması ve bunun neticesinde de istikamet üzere bir toplum inşası içindir. Müminin hayatında iman ile ibadet aynı istikamettir. Amacı aynıdır. Birbirinin tamamlayıcısıdır. “Şüphesiz Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. Öyleyse O’na ibadet edin. İşte bu, doğru yoldur.”<sup>80</sup>, “Ey Muhammed! De ki: “Şüphesiz benim namazım da diğer ibadetlerim de yaşamam da ölümüm de âlemlerin Rabbi Allah içindir.”<sup>81</sup> İnsanın diğer bütün davranışlarının da bu ilkeler çerçevesinde olması teşvik edilmiştir.

## Sonuç

Kur’an açısından bakıldığında, nihai hedef, istikamet üzere yaşayan ahlaklı bir toplum inşa etmektir. Geçmiş ümmetlerden verilen olumlu veya olumsuz örnekler, inanç ilkeleri ve kulun mükellef olduğu ibadetler, emredilen veya sakındırılan tüm ahlaki davranışlar istikameti sağlamak içindir. İstikamet Kur’an-ı Kerim’in en başında dosdoğru yol olarak belirlenmiştir. İnsanlık tarihi boyunca, “sırat-ı müstakim”de muvaffak olmuş binlerce, milyonlarca mümin vardır. Ahiretteki tasnife göre “sabikûn” ile “ashabü’l-meymene” buna işaretir.<sup>82</sup>

Kur’an, insanların sırat-ı müstakim üzere sabit kalıp aşırı dünyevileşmelerini engellemek için dünya hayatının insan içgüdüleri açısından çekiciliğini, bu çekiciliğin insanın ölümlülüğü karşısındaki değerini ve ahiret ile mukayesesi durumunda değerinin düşüklüğünü, birçok ayette benzetmelerle ortaya koymuştur. Dünyanın geçici, ahiretin ebedi ve daha hayırlı olduğu vurgulanmıştır. Sonuç olarak diyebiliriz ki Allah’a kullukta imtihan olunup ahiretteki gerçek hayatı kazanabilmek için getirilmiş olduğumuz şu hayatta itikat, ahlak ve düşüncede istikamet üzere yaşamaktan başka çaremiz yoktur. Sırat-ı müstakim üzere

80 Âl-i İmrân, 3/51.

81 En’âm, 6/162.

82 Vâkıa, 56/8.

dosdoğru yaşayabilmek de ancak kullukta belli bir çizgi üzere devam etmekle mümkündür. Zaten Allah'a karşı istikamet sahibi olan, diğer insanlara, hatta tüm yaratılmışlara karşı da doğrudur, dürüsttür. Onun özü ve sözü sürekli olarak birdir. Ahdinde sadık, sosyal ilişkilerinde adalet ve hüsn-i muāşeret sahibidir. *“Rabbimiz Allah'tır deyip de istikamet üzere dosdoğru yolda yürüyenler için ne bir korku vardır, ne de onlar üzüntü çekeceklerdir. İşte onlar, cennet ehlidir. Amellerinin karşılığı olarak orada ebedi kalacaklardır.”*<sup>83</sup> Öyleyse insanın yaşadığı dünyayı imar ve inşa sürecinde sırat-ı müstakim üzere bir hayat sürmesi dünya ve ahiret huzurunun teminatı olacaktır.

---

83 Ahkaf, 46/13-14.

## Kaynakça

Ağırman, Mustafa. “İlim ve İstikamet”. İslâm Düşünce Kılavuzu. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Altıntaş, Ramazan. “İslamî Anlayışa Göre ‘el-Hayâtü’l-Dünyâ’ Kavramını Yorumlama Biçimleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, VIII/1.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü’l-Luğâ*. Beyrut: Dâru’l-İlm, 1990.

Çağrıncı, Mustafa. “Siddik”. *DİA*. 37/91-92, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Çiçek, Halil. “Nuzûl Sebebine Göre Gündelik Hayatın İslamileştirilmesi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1994).

Dağcı, Şamil. *İslam Düşüncesinin Kurucu Unsuru Olarak Usul-i Kalam, İslam Felsefesi ve Tasavvufla İlişkisi*. İstanbul, 2016.

Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: TDK Yayınları, 2003.

Güler, İlhami. *Dünyanın Başına Gelen “Derin Sapıklık Dünyevileşme”*, *İslâmiyât* 3, IV (2001).

Güven, Şahin. “Bir Kur’an İfadesi Olarak Sırât-ı Müstakîm”. *Diyanet Aylık Dergi* 331 (Temmuz 2018).

İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut, 2010.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Siretü’n-Nebevîyye*. thk. Mustafa es-Saka - İbrahim el- Ebyari - Abdulhafız Şelebi. Kahire: Turâsu’l-İslâmi, trs.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *Sünen-i İbn Mâce*. Dimyat: 2007.

İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu’l-‘Arab*. Kahire: Dâru’l Hadis, 2003.

İsfahânî, Râgıb. *el Müfredât li elfâzi’l Kur’ân*. thk. Saffân. Şam: Adnân Dâvûdî, 2011.

İşliyen, Burhan. *Dünyevileşme*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Kahraman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Meali*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.

Kurtübî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Salim Mustafa el- Bedrî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.

Kuşeyrî, Abdülkerim. *Risâletü'l-Kuşeyrî*. Beyrut: Daru'l-Hayr, 2003.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *es-Sahih-i Müslim*. Kahire: 2014.

Nevevî, Muhyiddin. *el-Minhâc Şerhu Sahih-i Müslim b. el-Haccac*. thk. Halil Me'mun Şiha. Beyrut: 1998.

Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişim ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Özler, Mevlüt. "Tevhid". *DİA*. 41/18-20, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Râzî, Muhammed Fahrüddin. *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*. Ankara: Akçağ Yay. 1994.

Sâbûnî, Nureddin. *el-Kifaye fi'l-Hidaye*. thk. Muhammed Arutşî. Beyrut: 2014.

Sezen, Yümnî. *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*. İstanbul: İfav Yayınları, 1990.

Taftazânî, Allâme Sa'duddîn. *Şerhu Hadîsi'l-Erbaîn li'n-Nevevî*. İstanbul: 1316.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî. *Keşşâfû Istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. Dâr-ı Hilafeti Âliyye, 1318/1901.

Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. İstanbul: 1292.